

Person- historisk tidskrift

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

1973

Årgång 69 · Häfte 1-2

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska Samfundet genom dess sekreterare förste bibliotekarien fil. dr *Ake Lilliestam*, Kungl. Biblioteket, Box 5039, 102 41 Stockholm. Medlemsavgiften i samfundet är kr. 25: — per år + porto och uttages som postförskott för tidskriften. Önskan om inträde anmäles till sekreteraren.

Redaktionsutskott: krigsarkivarien fil. dr Bertil Broomé (samfundets ordf.), fil. dr Hans Gillingstam och sekreteraren.

Innehåll

- 1 Teol. o. fil. kand. *Sara Ekwall*, Uppsala: Årscykeln i Acta et processus canonizacionis b. Brigide (Résumé s. 9)
- 10 Fil. dr *Tore Nyberg*, Odense: Den tidigaste personalpolitiken i Vadstena prästkonvent
- 24 Docent *Bengt Ingmar Kilström*, Strängnäs: Birgittagestalten och svensk högkyrklighet under 1900-talet. Begynnelseskedet
- 36 Professor *Päiviö Tommila*, Åbo: Arvid David Hummel, en svensk i St. Petersburg

Årscykeln i Acta et Processus canonizacionis b. Brigide

Av Sara Ekwall

Flera dateringar till den h. Birgitta har vilat på osäker grund. Utom ovissheten om hennes födelseår finns egendomliga mot-sättningar i uppgifterna om året för hennes makes, Ulf Gudmarssons, död och insättandet av hennes revelationer, ja, t. o. m. om hennes eget dödsår har en besynnerlig ovisshet in i sista tid varit rå-dande bland forskarna. Samma felaktig-heter hade transplanterats redan från den ena handskriften till den andra och tveksamhet om eller förbiseende av viktiga data har kvarstått till våra dagar. Här skall därför göras ett försök att konstruera en fastare stomme till helgonets biografi.

Det kommer att följas av ett annat ar-bete om Birgittas pilgrimsfärder, däri jag söker att säkrare än det hittills gjorts in-sätta henne i tid och rum.

Ingenstädes i våra äldsta källor finns uppgift om Birgittas födelseår. Dottern Katarina Ulfsdotter uppger i sitt vittnes-mål i den kanonisationsprocess som före-gick Birgittas helgonförklaring,¹ att mo-dern bortgiftes *in etate xiiij annorum*, vilket jag ansett innebära, att hon skulle ha varit tolv år på det trettonde.² Denna uppgift i ett juridiskt dokument är dock i och för sig inte dokumentär och måste prövas.

Året för Birgittas och hennes yngre sys-ter Katarinas bröllop utläses ur en över-enskommelse av den 20 sept. 1316 mellan fadern, lagmannen i Uppland Birger Pe-tersson, och svärsönerna, Ulf och Magnus Gudmarsson, att egendom i löst och fast av Birgittas och Katarinas egendom tills vidare stannar under Birger Peterssons

förvaltning.³ Birgittas födelseår borde i så fall ha varit 1304. Jag hade då förbisett Fr. Hammerichs påpekande av att ingen torde ha blivit bortgift före tolv års ål-der.⁴ Om den yngre system Katarina vid äktenskapets ingående skulle ha varit tolv år och Birgitta ett år äldre, borde det bli-vande helgonet alltså, som allmänt anta-gits, ha varit fött 1303 — ”eller därom-kring” brukar den försiktiga formulering-ingen vara. Vi kanske dock inte bör all-deles förbise, att det ligger inom möjlig-hetens gränser, att två syskon, även om de ej varit tvillingar, kan ha varit födda samma år och att båda systrarna i så fall kunde ha varit födda 1304. Kanonisa-tionsbullan uppger, att Birgitta avled, *cum fuisset annum septuagesimum supergressa*, sedan hon överskridit det sjuttionde året.

Datum för dödsfallet, den 23 juli 1373, är i varje fall odisputabelt. Staden Roms pass för barnen Birgers och Katarina Ulfs-dotters hemresa med moderns relik, ut-

¹ Acta et Processus canonizacionis b. Birgitte, utg. av I. Collijn, SFSS Ser. II, band 1, Stock-holm 1924—1931, i det följande citerad som AP s. 305.

Vår äldsta Birgittavita, VHAAH, Histor. ser. 12, Stockholm 1965, s. 36, not 22.

³ Diplomatarium Suecanum, i forts. förkört DS, nr 2064.

⁴ Fr. Hammerichs arbete Den hellige Birgitta og Kirken i Norden, Köpenhamn 1863, torde med reservationer för tidens gång fortfarande få anses som den fullständigaste och bäst dokumenterade Birgittabiografen. I modern tid uppvisar Birgit Klockars Birgittaarbeten den bästa dokumentationen.

Den Visingsborgska Skinnboken, J. Örne-vinge, Genealogia Brahaea, Stockholm 1647, s. 14, uppger, att Birgitta vid äktenskapets in-gående gick på sitt fjortonde år.

färdat den 13 nov. 1373, uppger, att fru Birgitta avlidit "närmast föregående sommar".⁵ Vadstenadiariet sätter dödsfallet till "martyren Apollinaris dag,⁶ som var en lördag" år 1373 med tillägget, att "uppgiften motsäges av dem, som tror, att hon avled 1372". Något diarium fört vid denna tid ej i den spirande klosterstiftelsen. Året 1372 måste ha erhållits ur en feltolkning av några rader på hexameter, vilka åtföljer våra äldsta Birgittavita i cod. C 15 i Uppsala Universitetsbibliotek och rätt tolkade tydligt anger, att Birgitta avled året efter 1372:

*Post ortum domini christi Regnantis
vbique*

*Milleque trescentis et septuaginta
duobus*

*Annis transactis mundo discessit Ab
isto*

*Brigida de swecia magna virtute
Refulgens*

*in festo sancti quod contigit
Appollinaris (cod. C 15, f. 83 r).*

Sedan de ett tusen tre hundra sjuttioandra åren passerats, *annis transactis*, är vi redan inne på år 1373, varför dagens datum för dödsfallet, S. Apollinaris' dag, måste hänföras till detta senare år.

Avgörande händelser framför andra i Birgittas liv har varit mannens död och en några dagar därefter följande uppenbarelse,⁷ "kallelse-revelationen", däri hon förklarades som "Guds brud" skola bli delaktig av hans hemligheter och såsom Guds "talrör" — det är så jag översätter textens *canale*⁷ — bidra till mångas frälsning. Enligt allmänt vedertagen praxis sattes denna händelse, då Birgitta på ett avgörande sätt blev medveten om sin särställning och undantagsställning i världen, med det självmedvetande och den självsäkerhet den gudomliga garantien ingav henne, till 1344, vilket hittills allmänt ansetts vara året för Ulf Gudmarssons död.⁸

Vadstenadiariets första årtionden har alla år från och med 1344 utskrivna, de flesta i början med tomrum för notiser, som aldrig blivit utfyllda, ett förhållande, som ej framgår av någon av de tryckta editionerna. Andreas Lydekini, som anses vara nedskrivare av handskriftens sporadiska notiser för 1344, 1350, 1365 och 1389, invigdes till munk år 1387 och förde sammanhängande anteckningar i diariet först år 1402. Det förefaller därför som om diariets tidigare notiser införts från detta senare år eller högst något tiotal år tidigare.⁹

Enligt inskriften på Ulf Gudmarssons gravsten från Alvastra klosterkyrka avled

⁵ Ekwall, a. a. s. 123.

⁶ den 23 juli.

⁷ AP s. 80—81.

⁸ *tu eris ... canale meum*. Här har ej använts latinets *canalis* utan det italienska *canale*, som betyder kanal, rör etc. men även har betydelsen av förmedling, förmedlare. I det från 1300-talet härrörande Palazzo Davanzati i Florens ses vid sidan av en liten vinschanordning, som från bottenvåningen kunde befordra ett vattenämbar och andra smärre föremål till första bostadsetagens salong, ett talrör av metall som löper ned till terrainen. Vinschen och röret därbredvid är i bostadsvåningen inbyggda i ett väggskåp med två små dörrar. Den anonyma skriftliga guide jag inköpte på platsen kallar hissanordningen "ein uralter Ziehbrunnen" men nämner ej röret. Där uppges dock, att professor Elia Volpi, som 1904 inköpte det gamla palatset, nedlade mycken möda på att återställa det "genau in seiner ursprünglichen Form". Vid mitt besök i palatset efter kriget befanns rörets mynning i första etagen vara böjt åt sidan.

⁹ Ernst Nygren, Vadstena klostrets tänkebok och annalhandskriften C 92 i Uppsala universitetsbibliotek (Historiska studier tillägnade Ludvig Stavenow, Stockholm 1924), s. 59, 65 f., förutsätter, att diariets notis vid år 1344 skulle vara införd av samma hand som övriga införda anteckningar till 1350, 1365 och 1389, vilka Höjer hänförde till Andreas Lydekini, död i slutet av 1410. T. Höjer, Studier i Vadstena klostrets och birgittinordens historia, Uppsala 1905, s. 359, 509 f. C. Silfverstolpe, Klosterfolket i Vadstena, Stockholm 1898, s. 111, 77 f.

denne den 12 febr. 1344.¹⁰ S. Gardell har påvisat överensstämmelsen i formuleringen med Vadstenadiariets omnämnande av dödsfallet.¹¹

Ingen handskrift av processakternas Vita har ursprungligen upptagit året för Ulf Gudmarssons död, men i Stockholmshandskriften har en senare hand, till synes från 1400-talet, efter uppgiften om dödsfallet tillfogat ett *anno domini mcccxlviij* (cod A 14, f. 32 r). I I. Collijns utgåva av processakterna har detta senare tillägg satts i löpande text, vilket givetvis är ett ederingsfel, även om i not tillägges att året tillfogats senare. Då årtalet är detsamma som på Ulfs gravsten och i Vadstenadiariet, har forskarna stannat för detta år, som kan förefalla odisputabelt. Men så är ingalunda fallet och en svårighet har det alltid inneburit, att den revelation, genom vilken Birgitta ansåg sig kallad att bokstavligen vara Guds förbindelseled med världen, å ena sidan säges ha givits några dagar efter makens död, å andra sidan av de äldsta källhandskrifterna har satts till två olika år.

Johannes Messenius, som haft tillgång till källor vilka senare gått förlorade och därför måste beaktas, sätter även han i sin otryckta Birgittakronologi i *Scandia illustrata* Ulfs död till 1344. Men tydligt går han efter gravstenen och Vadstenadiariet, vilka han båda känt till.¹²

Fr. Hammerich, som för mer än hundra år sedan utgav sin omsorgsfullt dokumenterade Birgittabiografi, påpekade hur illa år 1344 stämmer med vad vi f. ö. har oss bekant om Ulfs senare år.¹³ Ulf nämnes *legifer Nericie* i ett fastebrev av den 19 mars 1343, och riddare, när han deltog i Varbergsmötet mellan kungarna

Magnus Eriksson och Valdemar av Danmark den 18 nov. s. å.¹⁴ Om han då avlidit redan följande 12 februari skulle han ju knappast ha kunnat tillbringa mer än dryga två månader i Alvastra kloster, vilket illa rimmar med Birger Gregoriis uppgift att han vistats där "några år". Å andra sidan bör framhållas att Birger, som skrev 30 år senare och ju inte hade någon biografisk handbok att rådfråga, väl inte varit så väl underrättad. Så uppger han i sin officielegend, att Ulf, som vid äktenskapets ingående säges ha varit i en ålder av 18 år, avlidit *in senectute bona*, ehuru han år 1344 knappast hade kunnat vara mer än 45 år.

Trots Hammerichs svårigheter att få år 1344 att klaffa med vad han f. ö. vet om Ulf Gudmarssons senare år, har han måst fasthålla vid 1344 som Ulfs dödsår, vilket å andra sidan tvingat honom att betvivla Birger Gregoriis uppgift, att Ulf skulle ha varit munk eller ens novis i Alvastra kloster. Vi kan dessutom ta för givet att Ulfs avsikt varit att inträda i det kloster, som redan vid denna tid så starkt

¹⁰ S. Gardell, Gravmonument från Sveriges medeltid I, 2. uppl., Göteborg 1945, s. 259. Cod. C 89, Uppsala Universitetsbibliotek; Diarium Vazstenense, ed. E. Benzelius, Uppsala 1721; Samma verk ed. E. M. Fant i *Scriptores rerum suecicarum* I: 1, Uppsala 1818, s. 99—223. Svensk översätn. av A. W. Lundberg—E. Brate—E. Wessén: Vadstena klostets Minnesbok, Stockholm 1918. Recens. av Gottfr. Carlsson, Vadstena klostets Minnesbok, NTBB 1920, s. 55 f.

¹² Palmschiöldska samlingen nr 178, s. 9, Uppsala Universitetsbibliotek. *Scandia illustrata*, ed. J. Peringskiöld, Stockholm 1700—1705, t. III, s. 11, t. XII, s. 186. J. Messenius, *Tumbar veterum ac nuperorum apud sveones Gothosque Regum, Reginarum, ducum aliorumque heroum, heroidum etc.*, Stockholm 1611, s. 33.

¹³ Fr. Hammerich, a. a., s. 85, noten, 88.

¹⁴ DS, nr 3690, 3742.

¹⁰ Gravstenen, numera i Statens hist. museum: *Hic jacet nobilis miles dominus Ulpho Gudmarsson, legifer Nericie, quondam maritus beate Birgitte, qui obiit anno Domini M: CCC:XLIII: XII die mensis Februarii* Cod. C 89 i Uppsala univ. bibl., det s. k. Vadstenadiariet:

MCCCXLIV

XII die mensis Februarii obiit nobilis miles Dominus Ulpho Gudmarsson, quondam maritus beate Birghittae, quam Christus in suam sponsam assumpsit post mortem viri sui Hoc etiam anno primum factae sunt reuelaciones ad beatam Birghittam.

bör ha sysselsatt makans tankar. Ett närliggande antagande kunde vara, att Ulf som lagfaren och mäktig godsherre kunnat tjäna Alvastra kloster som syssloman, så som senare sonen Birger gjorde det för Vadstena kloster.

Torvald Höjer, som ej hade förmånen att kunna använda Collijns edition av akterna till kanonisationsprocessen — ett ovärderligt och på det högsta tacknämligt hjälpmedel för Birgittaforskaren —, godtog även han 1344 som Ulfs dödsår. Rörande revelationernas början visade Höjer en viss tvekan med hänvisning till Vita i cod. C 15 och prior Petrus' vittnesmål till 29 artikeln, vilka i stället har 1346 som året för genombrottet av Birgittas revelationer. "Möjligen" fortsätter Höjer, "skulle man kunna förena båda uppgifterna genom att antaga, att den av de äldsta biograferna omnämnda uppenbarelsen varit enstaka, men att de egentliga uppenbarelserna börjat först senare, en uppfattning, som möjligen stödes av uttrycket "*affluenter in magna habundancia* i Petri vittnesmål."¹⁵ Höjer har då inte observerat, att priorn tidigare vittnar om samma sak till processförhörets femtonde artikel och att Stockholmshandskriften där sätter revelationernas insättande *affluenter in magna habundancia* till 1345, *anno Domini M^occc^oxlv^{to}*. Rom- och Londonhandskrifterna uppger också här tioalet till *xlvj^{to}*.¹⁶ Skrivaren av Stockholmshandskriften kan där ha distraherats av att årtalet står ute vid margen på sidans näst-sista rad. Någon radering har jag här ej kunnat upptäcka.

K. B. Westman, som också satte Ulfs död till 1344, observerade samma svårighet som Höjer och fortsatte: "Med kännedom om biktfadernas metod att sätta årtal tror jag, att man får ha mod att inte mycket bekymra sig om dessa tämligen på måfå utkastade uppgifter,"¹⁷ Också R. Steffen i Svenskt biografiskt lexikon gick in för 1344.¹⁸ Ännu för Y. Brilioth har de motsägende uppgifterna

varit ett crux, i det han uppger Ulfs död till 1344. "Åren närmast efter mannens död ha varit uppenbarelsernas första stora tid. Dess början uppges olika, till 1344 eller 1345".¹⁹

Det sistnämnda året för revelationernas insättande återfinnes i Stockholms- och Vatikanhandskrifterna av Processvita, medan Londonhandskriften här har 1346.²⁰ *Går man till Stockholmshandskriften direkt skall man emellertid finna, att också denna här ursprungligen haft 1346, i det att efter året millesimo.iiijc.xlv ett j = en latinsk etta, är utraderad.*²¹ Anledningen till raderingen, som bör ha gjorts i Vadstena kloster, kan ha varit skrivningen i A 14 av prior Petrus' uppgift till femtonde artikeln. En annan årsuppgift till vilken jag senare återkommer, kan ha varit bidragande (s. 6 nedan).

Handskrifternas ursprungliga vittnesbörd för revelationernas insättande och därmed för Ulfs död måste alltså anses ha varit 1346. Detta uppges i de svenska biktfadernas ursprungliga Vita i cod. C 15,²² i Londonhandskriften av Processvita, varjämte Stockholmshandskriften ur-

¹⁵ T. Höjer, a.a., s. 32, not 4 och 3. Så vittnar priorn till 29 art., AP s. 510.

¹⁶ AP s. 484, cod. A 14, f. 204 r.

¹⁷ K. B. Westman, Birgittastudier, UUA, 1911, s. 115 f.

¹⁸ IV, art. Birgitta Birgersdotter, s. 449.

¹⁹ Svenska kyrkans historia utg. av Hj. Holmquist—H. Pleijel, II, Y. Brilioth, Den senare medeltiden, Uppsala 1941, s. 184 f.

²⁰ AP s. 81, cod. Harl. 612, col. 864, cod. Ottob.lat. 90, f. 28 r.

²¹ Raderingen ej påpekad av Collijn.

²² I en min ovan citerade avhandling "Vår äldsta Birgittavita och dennas viktigaste varianter" anser jag mig i motsats till C. Annerstedt ha kunnat uppvisa, att Vita i cod. C 15 är de svenska biktfadernas ursprungliga Birgittabiografi, medan den Vita, som lades till kanonisationsprocessens Acta och allmänt går under deras namn, bearbetats och erhållit mer eller mindre omfattande tillägg av Birgittas spanske biktfader Alfons, exbiskop av Jaen. C. Annerstedt, som i *Scriptores rerum suecicarum* publicerade Processvita under de svenska biktfadernas namn, ansåg denna Vita vara den ursprungliga, vilken alla andra Birgittabiografier skulle gå tillbaka

sprungligen haft samma år. Samma år uppger enligt processhandlingarnas tre handskrifter prior Petrus i sitt vittnesmål till 29 artikeln samt enligt Vatikan- och Londonhandskrifterna även till 15 artikeln. Vatikan- och Stockholmshandskrifternas Processvita är den enda, som uppger revelationernas insättande till 1345, den sistnämnda med radering i ett tidigare 1346. I priorns vittnesmål till femtonde artikeln är Stockholmshandskriften den enda som har året 1345.

Varifrån har då gravhällens och Vadstenaadiariets årsuppgift om Ulfs död kommit? Jag kan ej förklara det som annat än ett minnesfel, tillkommet i avsaknad av familjedokumenterna i Alvastra och Vadstena. Av gravhällens stil att döma, har Steffens antagit att hällen tillkommit ett femtton år efter dödsfallet och Gardell menar, att den kan ha utförts inför det kyrkliga jubelåret 1400.

Dateringsproblemet försvåras av att Birgitta, som omnämns på hällen över maken, där kallas *beata*, ej *sancta*. Man vore alltså böjd anse att skriften tillkommit innan meddelandet om Birgittas kanonisering den 7.9.1391 nått hemlandet. Gardell har velat förklara inskriftens *beata* med att vokabeln torde gå tillbaka på en äldre gravskrift. En tvingande nödvändighet till en sådan lösning föreligger ej. Ty det måste förmodas, att cistercienserna i Alvastra, vilka hade sitt moderkloster beläget inom Avignonobediensen, av kyrkopolitiska skäl iakttagit försiktighet med vittnesbörd om en helgonförklaring som försiggått i Romobediensen, i synnerhet när det gäller en skrift, som skulle ristas i sten. Ingenting hindrar ju dessutom, att en *sanctus* kallas med det mera omfattande begreppet *beatus* även efter kanoniseringen (jämför f. ö. det ofta förekommande *beata* för jungfru Maria). Även en *sanctus* ansågs ju vara *beatus* eller salig, vilket innebar, att han föreställdes ha nått saligheten utan skärseldens rening, medan en *sanctus* genom

sinnelag och goda gärningar troddes ha förvärvat en så stor fond av dygder, att den under kyrkans förvaltning kunde komma även andra människor till godo. En *sanctus* är således direkt delaktig i kyrkans frälsningsinstitut och såsom sådan givetvis en större heder för sin lokalkyrka än den, som blott lyckats rädda sig själv över i saligheten. Någon garanti för att Ulfs dödsår i gravskriften är det rätta kan i varje fall inskriftens 1344 ej ge.

Man kan tycka, att Alvastra kloster, där Ulf avled, borde ha haft tillförlitliga uppgifter om året att tillgå. Men vad man i klostren antecknade — jag har redan påpekat det i annat sammanhang — var ej så mycket året för dödsfallen som dags datum för dem, som skulle ihågkommas med själamässor, de s. k. *anniversaria*.²³ Om Alvastra kloster kunnat misstaga sig på året är det alltså förklarligt. Ulfs och Birgittas sista barn i livet, sonen Birger, som varit syssloman i Vadstena kloster, och dottern Cecilia, som levde de sista åren av sitt liv i klostrets närhet, avled, den förstnämnde efter tre dagars sjukdom på hösten 1391, sex veckor före moderns helgonförklaring, den sistnämnda den 12 mars 1399.²⁴

Det kan synas som om prior Petrus' försäkran, att fru Birgitta under de tjugutått år hon stått under Guds särskilda ledning, så att hon under den tiden aldrig bytte vistelseort utom på Guds befallning,²⁵

på, och Vita C 15 ha varit "ett utdrag" ur Processakternas Vita. Vita i cod. C 15 är publicerad av J. Kruse i LUA 28 (1891—92).²³ Se för den tredubbla betydelsen av *anniversarium* såsom dels årsdagen av någons bortgång, dels den själamässa, som då ofta lästes, dels den bok, däri dessa minnesdagar infördes, G. Kieffer i Buchbergers Lexikon für Theologie und Kirche I, Freiburg im Breisgau 1930.

²⁴ Se resp. artiklar i SBL.

²⁵ *Item dixit idem testis, quod scit et audiuit a domina Brigida, quod in xxviii annis, ex quo ipsa cepit habere clare reuelaciones diuinas, numquam profecta aut morata est in aliquo loco nisi secundum preceptum viue vocis Dei per reuelaciones sibi factas in oratione, etc.* AP s. 509.

borde leda till 1345 som året för Ulfs död och genombrottet för revelationerna, och så har väl också den person i Vadstena kloster resonerat, som strök j:et i Stockholmshandskriftens Processvita. Men tvärtemot vad man vid första påseendet skulle vilja förmoda, bestyrker priorns utsaga 1346 som Ulfs dödsår, ty denna och många andra daterings-svårigheter i samband med biktfädernas årsräkning löses, om vi förutsätter, att dessa, i likhet med vad den med Birgitta samtida Petrarca gjorde, tillämpat en inklusiv årsräkning, där varje del av ett kalenderår av viss period räknas som ett år för sig, oberoende av hur stor del av första och sista kalenderåret, som tillhör perioden.²⁶ Ett år efter vårt sätt att räkna blir då vanligen två år, ja, två år skulle i en starkt tendentiös skildring kunna omfatta blott några få dagar. Med tjuguatta, vi skulle säga tjugusju, år från 1373 kommer vi på detta sätt ej längre ned än till 1346 för genombrottet av revelationerna. Vi kan också med denna utsaga fastställa året för Ulf Gudmarssons död till 1346.

Vi konstaterar först, att det inklusiva räknesättet stämmer med priorns påstående, att fru Birgitta stannade tjugufem år i Rom: *postquam domina Brigida venit Romam et steterat ibi per xxv. annos, sepe uidit eam sustinere* etc. (AP s. 496). Eftersom hon anlänt till Rom 1349 och dog där i juli månad 1373, har alltså såväl 1349 som 1373 medräknats som var sitt år.

Enligt vittnesmål av munkar från Alvastra stannade Birgitta vid klostret där i fyra år (AP s. 67). Om i de fyra åren inräknats någon tid av Ulfs livstid, säges ej. Om Kristi befallning till henne att bege sig till Rom och förbli där, tills hon fick se påven och kejsaren, berättar prior Petrus med sin ålders eloquentia trenne

gångar i ungefär samma ordalag, vilka dock synes innebära olösliga svårigheter. På första och andra stället uppges, att denna revelation gavs i Alvastra, *cum ipsa esset transactis fere duobus annis in monasterio S. Marie de Aluastro... post mortem dicti mariti sui*, på andra stället, att Birgitta fick revelationen, medan priorn vistades där, samt att han nedskrivit den från hennes mun. På tredje stället tillägges: *Quod postea sic euenit, nam post xv. annos ipsa uidit in Urbe papam Urbanum quintum et imperatorem et eis aliquas reuelaciones ex parte Christi presentauit* (AP s. 477, 510, 515 f.).

Urban V anlände till Italien på sommaren 1367, kejsar Karl följande år. Gemensamt intågade de i Rom, efter Urbans sommarvistelse i Montefiascone följande år, den 21 oktober 1368. Cirka tjugo år skulle då ha förflutit mellan Birgittas profetia i Alvastra och uppfyllelsen, varför man ville förutsätta, att den romerska v:an i de sist citerade femton åren berott på ett avskrivningsfel av en ursprunglig andra x:a i årsräkningen, en i handskrifter relativt vanlig förväxling. Det kan också tänkas att skrivaren här förvillats av att några rader längre ned en uppenbarelse av jungfru Maria säges ha inträffat 15 år före uppfyllelsen, *ante huiusmodi tempus xv. annorum*.

Magnus Petri vittnar om en liknande revelation som den näst föregående från Rom med uppmaning att Birgitta skulle stanna, tills hon fick se påven och kejsaren samtidigt där och denna revelation säges ha givits henne *ante per xv. annos ante mocionem curie Romane de Auinione in Urbem, tempore felicitis recordacionis domini Clementis pape vj^{ti}* (AP s. 266). Urban V lämnade Avignon för att bege sig till Rom våren 1367 och en revelation *ante per xv. annos ante*, mer än

²⁶ "nel computo degli anni Petrarca per lo più tien conto di quello da cui parte, e di quello cui arriva", G. Fracassetti, Lettere di Francesco Petrarca I, Firenze 1863, s. 479.

femton år dessförinnan kan alltså sättas till 1352, varmed överensstämmer, att den gavs under Clemens VI:s tid.

I slutet av 1352 ägde ett påveskiften rum, i det Clemens VI avled den 6 december och Innocentius VI valdes den 18 s. m. Redan påveskiftet måste ha spånt Birgittas förväntningar och att den nyvalde omtalades som en man av sträng och allvarlig läggning, i många avseenden Clemens VI:s motsats, måste ha framdrivit ökade förhoppningar med avseende på hennes gamla önskedrömmar om påvestolens återflyttning till Rom.

Många andra dateringssvårigheter i Birgittas biografi får med angivna inklusiva årsräkning sin lösning. Så när det heter, att hon *in tercio anno ante obitum viri sui* fick jungfru Marias löfte att få komma till de platser, där Kristus levat. Ej Vita C 15 men Processivitas handskrifter och Vita Panisperna uppger här, att löftet uppfylldes efter 28 år: *Quod post xxviii annos sic adimpletum fuit* etc. (Cod C 15, f. 74 v; AP s. 81, 619). Räkna vi med tredje året före 1346 som 1344 och lägger tjuguaåta år därtill, så kommer vi med här pläderade räknasätt upp till 1371 eller det år som i kanonisationsförhårets 29 artikel uppges för Jerusalemsresan (AP s. 22). Det var också det år Birgitta startade resan i Rom, men enär hon sedan fördröjdes i Neapel av sonen Karls död, kunde pilgrimerna först den 11 mars följande år 1372 debarkera i Palestina, där de stannade till på hösten s. å. Räkna vi i stället med att Ulf Gudmarsson avlidit 1344 och det tredje året därför varit 1342 eller 1341 och lägger de tjuguaåta åren därtill, så blir resultatet i båda fallen meningslöst.

Men nu påstår priorn på annat håll, att jungfru Marias uppenbarelse uppfylldes efter 25 år. Läser vi protokollet med uppmärksamhet skall vi dock finna, att han blott sagt, att uppenbarelsen uppfylldes 25 år *efter det han hört den berättas* av fru Birgitta i Alvastra kloster,

dixit ipse testis loquens, quod audivit a domina Brigida in monasterio de Aluastro, qualiter etc. *Quod post viginti quinque annos totum sic adimpleuit fuit*, etc. (AP s. 512). Med tjugofem, efter vårt sätt att räkna tjugufyra, år före 1372, kommer vi upp till 1348 som det år, då priorn i Alvastra hörde fru Birgitta omtala nyssnämnda revelation.

Två till innehållet parallella texter i Processivita och priorns vittnesmål insättas i helt olika sammanhang, och skapar ett svårt crux för tolkningen. Den ena texten har upptagits omedelbart efter omnämnandet av Jerusalemsresan — så i Processivita — där jungfru Marias uppenbarelse inleddes med orden: *Cum quadam vice ante hoc, quod supra proxime diximus, per xv. annos domina Brigida staret orando in Roma, apparuit ei virgo Maria dicens* etc. Här följer Marias löfte, att Birgitta skall få komma till Jerusalem och Betlehem och där få se hur hon födde sin son Jesus Kristus. ”Vilket löfte jungfru Maria uppfyllde efter 16 år, när fru Birgitta var på sagda platser som det utförligare berättas i revelationernas böcker i en revelation, som gavs henne i Betlehem, vilken talar om jungfru Marias födelse.” (AP s. 96). Enligt denna revelation har Birgitta år 1357 fått förhoppningar om att komma till Palestina.

Petrus' vittnesmål om samma sak följer omedelbart efter det han berättat om hur löftet, att Birgitta i Rom skulle få se påven och kejsaren, uppfylldes efter mer än 15 år. Som vi sett inträffade detta år 1368. Protokollet fortsätter: *Item dixit iste testis loquens se ab ipsa domina Brigida audivisse, cum ante huiusmodi tempus xv. annorum ipsa domina Brigida quadam vice staret orando in Roma, apparuit ei virgo Maria dicens*: etc. Fortsättningen är ord för ord densamma som i Processivita. Löftet uppfylldes efter 16 år etc. (men i stället för till ”revelationernas böcker” hänvisas här till revelationernas sista bok, = den sjunde, det tjuguförsta

kapitlet, AP s. 516). Vittnet har förmodlingen haft texten till Processvita framför sig och protokollföreläsaren missförstått vittnesmålet. Det var ju ej sexton år efter Urban V:s och kejsar Karls intåg i Rom, som jungfru Marias löfte om Betlehemsvisionen uppfylldes, utan enligt Processvita *sexton år efter det löftet där-om* givits Birgitta. Meningen bör alltså vara: femton år före Jerusalemsresans förverkligande = anträdande (1371) gavs löftet om en viss vision, som uppfylldes i Betlehem 1372.

Hur skall vi då uppfatta priorns uppgift, att han skrivit hennes revelationer i 30 år? Sedan han skildrat hur han först nekat att skriva dem, sedan genom ett mirakel och på grund av en direkt gudomlig uppmaning i en av Birgittas revelationer förmåddes därtill, fortsätter protokollet: *dixit iste testis, quod postea ipse ex precepto Christi sequebatur eam et fuit confessor et scrip-*

tor eius in dictis reuelacionibus xxx^{ta} annis et usque ad mortem ipsius domine Brigide (AP s. 512). De trettio åren omfattar då perioden 1344—1373, *et usque* synes syfta på S. Botvids revelation *quarto anno ante obitum viri sui*, att Birgitta skulle få förmågan att höra och se andliga ting och jungfru Marias löfte *in tercio anno ante obitum viri*, att Birgitta skulle få komma till de platser, där Kristus levat, vilka priorn nedskrivit i Birgittas Vita. (AP s. 81.)

Min plädering för bestämningen av årscykeln i vittnesmål avlagda i Rom gäller däremot ej de den egentliga kanonisationsprocessen förberedande förhör, som utfördes i hemlandet. Vad det t. ex. innebär, att munkar från Alvastra i Vadstena vittnar, att Birgitta bodde i deras kloster *quatuor annis continue* vågar jag ej yttra mig om.

Schema över vittnesuppgifter i Acta et Processus canonizacionis b. Birgitte angående året för början av den h. Birgittas revelationer och därmed för året för riksrådet Ulf Gudmarssons död.

De svenska biktfadernas Vita

cod Ups C 15
1346

De tre biktfadernas Vita i Acta et Processus

cod Holm. A 14	cod. Vat. Ottob.	cod. Lond.
1346	1345	Harl.
(i rasur 1345)		1346

prior Petrus' deposition i Acta et Processus

till art. 15 (AP s. 484)
A 14
1345
till art. 29 (AP s. 510)
1346

Ottob.	Harl.
1346	1346
1346	1346

Résumé

L'auteur fait remarquer que la façon dont on compte les années dans les actes et le procès de canonisation de St^e Brigitte a toujours posé des problèmes aux chercheurs.

Ces problèmes sont résolus si l'on suppose que les témoins, au moment de leur déposition au procès, considéraient le cycle d'une année, dont les *parties* appartenaient à deux années civiles, comme deux ans, indépendamment de la durée de temps de l'une ou l'autre année civile faisant partie de cette période. Un exemple: Brigitte aurait passé 25 ans à Rome. Comme elle y est venue vers la fin de 1349 et y mourut au mois de juillet 1373 nous dirions "qu'elle y avait passé 24 ans, en fait même pas autant de temps." Nous trouvons le même phénomène chez Pétrarque, à presque la même époque et dans le même domaine culturel.

L'auteur montre que les révélations de St^e Brigitte qui ont commencé quelques jours après la mort de son mari dans les manuscrits du procès sont datées, soit de 1345, soit de 1346. Pour des raisons paléographiques et notariales, 1346 est la date la plus probable.

Pour les mêmes raisons l'année de la mort du mari de Brigitte Ulf Gudmarsson, conseiller du roi suédois Magnus Eriksson, est 1346 et non 1344 qui est la date que l'on trouve aussi sur la pierre tombale de l'abbaye d'Alvastra, date généralement admise dans la littérature scientifique et dans le *Diarium Wazstenense*, provenant de l'abbaye de Vadstena. Ce *Diarium* n'est pourtant pas un journal à proprement parler, mais plutôt un livre de mémoires dont le texte cohérent commence en 1402.

Une autre difficulté nous offre l'inscription de la pierre tombale de Ulf Gudmarsson donnant le titre de béate à son épouse et non de sainte. La canonisation eut lieu en 1391 et la pierre tombale a dû être faite aux environs de 1400, probablement pour l'avènement de l'année jubilaire de 1400. L'auteur explique l'épithète de la pierre par le fait que la maison mère d'Alvastra, Cîteaux, à cette époque, l'époque du Grand schisme d'Occident, aurait été sous l'obédience d'Avignon, tandis que St^e Brigitte avait été canonisée sous l'obédience de Rome. La notion de *beatus* est bien la notion la plus compréhensive, un *sanctus* étant aussi *beatus*.

Den tidigaste personalpolitiken i Vadstena prästkonvent

Av Tore Nyberg

Inledning och problemställning

De fasta hållpunkterna för kännedomen om personalen i Vadstena kloster får vi från följande källor och källgrupper:

1. Vadstenadiariet med notiser om medlemmars intagning, resor, ämbetsutövning, död och ytterligare några arter av upplysningar;

2. ingiftsbrev med uppgift om gåva till klostret i samband med klosterinträde;

3. 1462 års avlatsbrev med namnuppräknings av klostrets alla medlemmar.

I tre föregående undersökningar, publicerade i *Personhistorisk tidskrift* 61 (1963), 1—40, 113—121, och 62 (1964), 157—163, har författaren till föreliggande bidrag utnyttjat dessa tre källgrupper för att rätta den i vissa punkter felaktiga klosterlistan för nunnorna hos Silfverstolpe¹ och få en enhetlig princip för numreringen av klosterfolket. Nunnekonventets sammansättning har följts upp till år 1462. Däremot har prästkonventets sammansättning inte berörts i de nämnda bidragen utom för de av mig s. k. pionjärerna, de första 18 medlemmarna av prästkonventet, intagna i oktober 1384. Den fortlöpande listan över manliga medlemmar i Vadstena skulle i analogi med principen för nunnorna börja med de fr. o. m. år 1385 intagna som nr 19 ff.

Det har varit förbundet med vissa problem att upprätta denna lista för prästkonventets medlemmar. Den främsta grunden härtill är att konventet varit uppdelat i tre klasser: präster, diakoner och lekbröder. De tre gruppernas förhållande till varandra är en funktion av deras plats i Birgitt-

tas klosterplan. Det manliga konventets första uppgift var att i en med nunnekonventet sidoställd korporation representera den allmänna kyrkan genom liturgisk bön och prästerlig tjänst för nunnor och utanförstående.² Större delen av dess medlemmar skulle vara i stånd att utföra sådan tjänst — de måste alltså i praktiken vara kleriker, ha en kyrklig vigning av något slag, som berättigade till att utöva den nödvändiga tjänsten. Men å andra sidan önskade Birgitta framställa sitt klosterråd som ett symboliskt förverkligande av urkyrkans situation med apostlar och lärjungar (jfr. Luk. 10: 1). Med utgångspunkt i talförhållandena 13 apostlar och 72 lärjungar kom hon att skapa ett prästkonvent fördelat på två hälfter om 13 resp. 12 personer; genom att sammanföra de 12 med nunnekonventets 60 medlemmar uppnådde hon ett antal av 72 personer, som då fick representera de 72 lärjungarna. Men identifikationen av 13 apostlar med 13 präster skulle ge ett alltför stort antal icke-prästerliga medlemmar i det manliga konventet. Detta torde väl ha varit en av grunderna till att Birgitta införde en differentiering bland de 72, däri att 4 av dessa 12 manliga "lärjungar" (i motsats till "apostlar") tillfördes klerikernas grupp och gjordes till diakoner, dock med tillåtelse för dem att också låta sig prästvigas utan att fördenskull upphöra att vara medlem-

¹ C. Silfverstolpe, *Klosterfolket i Vadstena*, Skrifter och handlingar utg. genom Svenska Autografsällskapet, 4, Sthlm 1898—99.

² Nyberg, *De birgittinska ordensmännens uppgift*, KÅ 1968, 22—37.

mar av diakonernas grupp och alltså ingå bland de 72 i stället för bland de 13. Principen finns uttryckt redan i *Regula Salvatoris*.³ De övriga 8 av de 12 manliga lärjungarna skulle vara lekmän, dvs. lekbröder, och därmed ur vigningssynpunkt jämställda med nunnorna. Man skulle på så sätt få ett funktionsdugligt konvent om 25 manliga medlemmar, varav 17 var förpliktade till liturgisk bön och olika slag av kyrklig tjänst, medan 8 utförde andra nödvändiga arbeten inom klostret. Att detta också kunde förtyolkas som avskrivarsamhet framgår av dödsnotisen för Martin Anundsson 1391 17/8, om vilken det heter att han var *laycus, litteratus tamen*, och framställt avskrifter av liturgiska böcker.

Om de tre klasserna präster, diakoner och lekbröder från början varit helt skilda från varandra, så att övergång från en klass till en annan inte hade kunnat äga rum, så skulle problemet med den fortlöpande listan över prästkonventets medlemmar lätt kunna lösas genom att man förde tre parallella listor, en för var av de tre klasserna. Men nu har vi i diariet belägg på att övergång från en klass till en annan förekom några gånger i Vadstenas äldsta historia. Uppgiften måste därför bli att först ta ställning till hur man i äldsta tid i Vadstena betraktat de tre klasserna. Diariets notiser och formelsystem visar sig här, liksom för fastställandet av pionjärernas namn, vara den första källgrupp man måste ta hänsyn till och bygga på. Det gäller här närmast de notiser, som omtalar en medlems tillhörighet till en av de tre klasserna, ev. den titel han får vid sitt första omnämnande i samband med inträdet. Komplikationen vid tolkningen av dessa omnämmanden ligger bl. a. i att begreppet "diakon", liksom kanske också termerna *sacerdos, presbyter* osv., ingår i två olika referenssystem: dels betecknar det en kyrklig vigningsgrad (och det rör sig om vinningar, som endast biskopen kan meddela, och som är underkastade kyrkans allmänna bestämmelser), dels betecknar det i

birgittinklostret tillhörigheten till en grupp bestämd av Birgittas symboliska talförhållanden. Man måste alltså vara beredd på att var och en av de termer vi här vill undersöka kan ha minst tre betydelser: a) nivå i kyrklig vigningshierarki men inte klasstillhörighet i birgittinklostret; b) klasstillhörighet i birgittinklostret men inte nivå i kyrklig vigningshierarki; c) både nivå i kyrklig vigningshierarki och klasstillhörighet i birgittinklostret.

Vilkendera betydelsen det är fråga om har en rad praktiska konsekvenser i klostret.

Den, som mottagit en högre kyrklig vigningsgrad, kan t. ex. alltid fortsätta utöva de tjänster, som är förbundna med de lägre vigningsgraderna. Detta är bakgrunden till att Birgitta kunde tillåta diakonerna att också vara präster, om de ville. Deras prästvigning kunde aldrig hindra dem från att utöva diakontjänst — i klostrets liv betydde det i praktiken att föreläsa evangeliet och att predika. Också en lekbroder kunde teoretiskt motta en vigningsgrad, så som känt är från Altomünster i Bayern, där Wolfgang von Sandizell var vigd till ackolyt (en av de fyra lägre vinningarna under subdiakon) men aldrig var annat än lekbroder i klostret.⁴

Vad klasstillhörigheten i birgittinklostret beträffar, medförde medlemskap i prästklassen (bland de 13 "apostlarna") passiv valrätt till tjänsten som generalkonfessor. Detta är Birgittas egen anordning: abbedissan och konventet enar sig om en av de 13 prästerna, som blir allas *confessor*, heter det i den ursprungliga versionen av regeln.⁵ Diakonerna kommer alltså som grupp att inta en mellanställning. I kraft

³ *Quattuor diaconi, qui etiam sacerdotes possunt esse, si volunt*. *Regula*, urspr. versionen kap. 12, appr. versionen kap. 10.

⁴ Dokumente und Untersuchungen zur inneren Geschichte der drei Birgittenkloster Bayerns 1420—1570. Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte, Neue Folge XXVI/I, München 1972, 61f*.

⁵ Kap. 14: *Abbatissa etiam unum de tredecim sacerdotibus, in quem ipsa una cum omni*

av kyrklig vigningsgrad och tilldelad klosterruppgift skulle de delta i den liturgiska bönen, predika osv., och om de var präster, kunde de också fira nattvarden. Men de var inte valbara till att leda prästkonventet och i samråd med abbedissan leda hela klostret. Det är klart, att denna mellanställning lätt för till att diakongruppen avgränsar sig både mot lekbröderna och mot prästgruppen. Präster, diakoner och lekbröder hade alla medlemskap och rösträtt i det manliga kapitlet och kunde där rösta om sådana ting som ny general-konfessor eller intagning av nya medlemmar.⁶ Men endast medlem av prästklassen kunde kandidera för ledarposten i konventet.

Så länge en medlem är "överkvalificerad" för tillhörighet till viss klass, är problemen i viss mån rätt gripbara. I den klosterliga ödmjukhetens namn kunde ett sådant tillstånd lätt perpetueras. Annat blir det om någon blir "underkvalificerad" för tillhörighet till viss klass, t. ex. om en lekman inträder i diakonklassen med tanken att senare bli vigd till diakon, eller en diakon upptas i prästklassen innan han ännu är beredd att prästvigas. Eller — som konsekvens av en vidare utveckling, där inträdesåldern sätts ned från 25 till 22 eller 23 år — när en lekman utan vigningsgrader upptas i prästklassen och förväntar sig att få teologisk utbildning och vinningar efter att han redan är medlem av klostret. Det är tydligt, att man i Vadstena i äldsta tid tagit allvarligt på riskerna av en utveckling i denna riktning. Detta skall framgå av den följande genomgången.

Den första uppgiften blir nu att genomgå diariets tidigaste notiser om diakoner. Därefter skall personintagningen och personalpolitiken belysas för de första 25 åren efter invigningen 1384.

Diariets tidigaste notiser om diakoner

Den första notisen om invigning i Vadstena från oktober 1384⁷ omtalar endast *presbiteri*, präster. Mot dem står en grupp

av *fratres laici*, lekbröder. Första invigningsdagen efter nunnorna anges 9 präster och 7 lekbröder ha intagits, dagen efter tillkom *duo presbiteri* som varit förhindrade. Den som införde denna notis, har inte tänkt sig annat än två grupper i prästkonventet. Om *presbiteri* står för vigningsgrad eller för birgittinsk klasstillhörighet framgår inte.

I de följande tre årens intagningsnotiser skiftar beteckningarna på de inträdande i prästkonventet. Den ende lekbroder som intas kallas *laicus*; av de övriga kallas flera *dominus* men betecknas närmare som *sacerdos*, *presbiter*, *scolaris*, *scolasticus*, *canonicus* — tydligen titlar som berör deras ställning före klosterinträdet.

1388 avlider Johan Karlsson, som vid intagningen 1387 kallas *dominus* och *scolaris Pragensis*. Vid sin död kallas han *frater*; efter namnet står nu inte längre *scolaris Pragensis*, utan *presbiter*, *qui tunc fuit loco diaconorum*. Detta första omnämnande av begreppet diakon står alltså i en dödsnotis. Men till råga på allt står det i samma sats som den utsagan, att den avlidne varit *presbiter*. Det finns två möjligheter att tolka notisen: antingen var Johan präst till vigningsgraden men diakon

congregatione consentit, in confessorum omnium eligat, ipsumque episcopus constituat et confirmet.

⁶ Principen finns uttryckt redan i *Declarationes doctorum* (härtill Nyberg, *Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters*, *Bibliotheca historica Lundensis* 15, diss. 1965, 63), och att den fortsatt upprätthållits, framgår t. ex. av *Ordnung für abbedisseval* (1400-talets mitt), utg. av R. Geete, *Smästücken på fornsvenska*, 2, 1900—1916, 73—105 (= *Fornskriftsällskapets årsmöte* 1904), här s. 99 f. (ur UUB, C 74): bland de oregelmässigheter vid ett val, som kan anföras mot dem som valt eller föreslagit viss kandidat, förekommer också följande punkt: *Item: An tho at lekbrödhrom forbiudz oc them som ey äru subdyaconi naghra röst i walino haua mädh klerkom etc., thogh for ytermere kerlech oc gambla sidhwenio skuld haffua lechbrödhir i saluatoris orden sina röster tha forman skal wällas oc persone intaghas.*

⁷ För diariet hänvisas generellt till Nyberg, *Vadstena klostrets biktprivilegier* 1446, KA 1971, 9, not 7.

inom klostret, eller han var diakon till vigningsgraden men medlem av prästklassen inom klostret. I det första fallet vore han "överkvalificerad" och underkastade sig i ödmjukhet en lägre tjänst, trots att han var prästvigd. Efter den senare tolkningen skulle han ha tillhört prästklassen men ännu inte erhållit mer än diakonvigningen. Uttrycket *tunc fuit loco* pekar snarast på det förstnämnda alternativet: Johan befann sig vid tidpunkten för sin död i ställningen som tjänsteförrättande diakon inom klostret, trots att han tydligen var prästvigd, *presbiter*.

De närmast följande notiserna om diakoner står under 1392 resp. 1393 och skall behandlas i ett följande avsnitt. Bägge gångerna är det nu intagningsnotiser. Bägge gångerna innehåller notisen ett *postea*, infogat i en liten berättelse, och båda berättelserna handlar om hur vederbörande inträdde som lekbroder och "sedan" blev diakon. Både notiserna är alltså avfattade en viss tid efter 1392 resp. 1393, och i det senare fallet, som berör Lucas Jacobi, måste notisen vara så sen som efter 1397.⁸ Dessa båda omnämmanden av diakoner är alltså vittnesgilla för tankarna hos en diarietförare från tidigast slutet av 1390-talet.

Det härefter följande ställe, där begreppet diakon förekommer som del av den egentliga notisen — alltså inte tillfogat i marginalen eller på tom linje i efterhand — är inte förrän från november 1407. Det rör sig nu åter om intagningsnotiser. Först upptas två präster, båda kallade *dominus*, den ene *scolasticus de Lincopia* — det är Ulf Birgersson —, och skrivaren kommenterar: *isti duo in statum sacerdotum*; där-efter ytterligare en som *dominus* titulerad man, till vilken kommenteras: *ad statum dyaconorum*.

Detta är första gången i diariet, som uppgift om *status* meddelas som del av en intagningsnotis i dennas ursprungliga formulering, utan att fallet på något sätt är märkligt eller ovanligt, som det var i de förut nämnda notiserna om övergång från

lekman till diakon. Intill år 1407 har diarietförarna inte lämnat upplysningar av denna art vid intagningsnotiserna.

Däremot har man i klostret någon gång — när, skall diskuteras nedan — börjat reflektera över denna ofullständighet i notisföringen och har tydligen försökt reparera den genom tilläggsupplysningar vid ett antal föregående intagningsnotiser. Resultatet är, att vi för flera av dem som intagits 1385—1407 finner marginalnotiser som upplyser just om tillhörighet till diakonerna. Den danskfödde Thideka, som upptogs 1386, får alltså i marginalen tillagt ett: *in statum diaconorum* vid sitt namn. Detsamma sker med Karl Kettilvastsson, också 1386; vid hans namn hade först en skrivare senare tillfogat: *in statum diaconorum*, därefter har en senare diarietförare ändrat *statum* till *locum* och *diaconorum* till *dyaconorum*. I närheten av den Johan Karlssons intagningsnotis, i vilkens dödsnotis vi hade uppgiften *fuit loco diaconorum*, har en senare hand i marginalen skrivit: *in statum diaconorum*; det är möjligt att också detta ställe har en otydligt ifyllt rättelse till *in locum dyaconorum*. Den hand, som rättat Karl Kettilvastssons randupplysning, har 1389 vid den senare generalkonfessorn Erik Johanssons namn skrivit: *in locum dyaconorum* i marginalen.

Så förekommer termen diakon nästa gång tillagd i marginalen i början av Anders Olovssons dödsnotis april 1399; tillägget lyder: *primus in statu dyaconorum*. För sista gången finner vi en marginalnotis till Hans Hansson (Johannes Johannis) från Kalmar vid hans utresa till Estland 1407; efter hans beteckning *presbiter* blev det tillfogat *in statu tamen dyaconorum*. Redan Hans Hanssons intagningsnotis, en av de sista notiserna 1404, inne-

⁸ Med tanke på att han återkom till Vadstena först detta år, jfr Nyberg, urkunds-
edition i Zapiski historyczne 27, 60—63, och
H. Cnatingius, Studies in the order of St.
Bridget of Sweden I, Stockholm Studies in
History, 7, 1963, 47.

håller dock uppgiften *in statum diaconorum*, dock som sista ord i satsen. Orden kan möjligen ha tillagts senare. Skrivaren är Anders Lydekasson, som infört notiserna i de två perioderna 1402 10/11—1405 29/7 och 1406 29/8—1408 7/6.⁹ Det är dennes andra skrivarperiod, som den sista randnotisen om diakoner och det första ursprungliga omnämmandet av diakoner i en intagningsnotis — båda 1407 — hör in under.

Resultatet av denna granskning är följande. Säkert inte tidigare än 1404, kanske inte förrän 1407, har diarieförarna funnit sig föranlåtna att meddela vid notisen om en persons intagning i klostret, vilken *status* eller *locus* denne fått. Men någon gång har ett behov uppstått att retroaktivt klarlägga för alla de förut intagna, vilken *status* eller *locus* de från början upptagits i. Detta klarläggande har skett i form av tilläggsnotiser. Riktigheten bekräftas i flera fall av uppgifterna i dessa personers dödsnotiser från tiden efter 1407.

Vår slutsats måste bli, att klasstillhörigheten senast år 1407 fått en sådan betydelse, att man börjar betrakta den som konstitutiv för medlemskapet i prästkonventet, efter principen: ingen medlem i prästkonventet, som inte samtidigt är medlem av högst en av de tre klasserna. I dödsnotisen över Kettel Torbjörnsson 1442 sägs uttryckligen, att övergång från en klass till en annan *tunc moris erat*, då var en sedvänja — det var det inte längre på 1440-talet.

Uppgifterna om tillhörighet till diakonklassen fram till år 1407 har alltså ett annat källvärde än notisernas innehåll i övrigt. De är resultatet av en medveten klarläggningsprocess. De kan alltså innehålla fel; i varje fall kan en genomgång av konventet med hänsyn tagen till dessa uppgifter möjligen bidra till kunskap om, varför man varit så angelägen om att införa denna retroaktiva komplettering av uppgifterna.

Denna genomgång förmedlar en ny och intressant inblick i de äldsta personförhållandena i Vadstena prästkonvent.

Prästkonventets personalhistoria fram till 1393

Vid behandlingen av dödsnotisernas formuler för tillhörighet till pionjärerna berördes frågan om prästkonventets klassindelning.¹⁰ De 18 pionjärerna, uppställda i Tabell VI, fördelar sig med 10 medlemmar till prästklassen, 1 till diakonklassen och 7 till lekbrödraklassen. Fördelningen baserar sig på både ursprungliga och tillagda uppgifter i diariet.

Professordningen i prästklassen bland de första 10 medlemmarna kan inte rekonstrueras bindande. Några av de 10 tillhörde den innersta kretsen omkring Birgitta och har sannolikt i någon rättsgiltig form slutit sig till den nya klostergemenskapen närmaste tiden efter relikernas hemkomst, 1374/75; hit hör Magnus Persson, Gudmar Fredriksson och Johan Gjurdsson ("Johannes Präst").¹¹ Andra bör ha knutit sig till gruppen de följande åren, t. ex. Martin Larsson 1377, som överlevde alla de övriga och dog 1427.

Som ende medlem av diakonklassen har uppförts Anders Olovsson, som dog 1399. Hans tillhörighet till diakonernas klass framgår endast av den i marginalen tillagda anteckningen vid dödsnotisen: *primus in statu dyaconorum*. Denna uppgift kan inte betyda, att han var den förste diakon, som avled, ty före honom hade den nämnde Johan Karlsson redan dött efter blott ett klosterår. Vi måste räkna med att han var diakonklassens förste medlem över huvud taget. Huruvida han

⁹ E. Nygren, inledning till facsimile av diariet i *Corpus codicum suecicorum medii aevi* 16, 1963.

¹⁰ Nyberg, PHT 1963, 13—16, 35—37.

¹¹ Jfr under Magnus Petri, Gudmarus och Johannes Giurderi i personregistret till *Acta et processus canonizacionis beate Birgitte*, utg. av Isak Collijn, SSFS, Lat. skrifter I, 1924—31; för Magnus också Cnattingius, a.a., 31—35.

var det ännu vid sin död, skall framgå nedan.

Professordningen bland lekbröderna torde ha traderats till oss i den lista över de 8 första lekbröderna, som infördes i diariet vid den siste av de 1384 intagna lekbrödernas död hösten 1405. Listan har följande utseende:

- [1] Johan Petersson (tre liljor), som började klosterbygget 1369 och dog 1405
- [2] Per skraddare
- [3] Per (Hansson) stekare
- [4] Ragvald (Svensson) skraddare
- [5] Martin Anundsson Djäkn
- [6] Ingolf
- [7] Bengt glasmästare
- [8] Ingevald Anundsson

Sistnämnde inträdde 1385 16/4 och höjde alltså antalet lekbröder från de första 7 till maximiantalet 8. En ny lekbroder kunde härefter inte upptas förrän någon av de första 8 genom död eller avresa från klostret lämnat en plats öppen för nyinträdande.

Låt oss till en början följa just lekbröd-ragruppens vidare sammansättning. Det första dödsfallet bland lekbröderna inträffade vid branden 1388 16/4, då Ingolf innebrändes. 1389 28/11 intogs lekbrodern Nils Larsson, tydligen i den avlidnes ställe. Nästa dödsfall inträffade 1391 31/7, Ingevald Anundsson. Knappt två veckor senare, 1391 17/8, dog Martin Anundsson Djäkn. Först 1392 3/8 intogs åter en medlem som uttryckligen betecknas som lekbroder, *laycus* — Ragvald Olovsson. Lekbrödernas antal syns alltså ha stigit från 6 till 7 utan att nå maximiantalet 8.

Med denna situation som bakgrund skall vi nu följa prästgruppens tidigaste utveckling och tillväxt. De första intagningsarna av präster eller blivande präster framstår i diariets notiser som intagningsnotiser över kleriker, som framgått av föregående avsnitt. Åren 1385—87 steg antalet *clerici* från 11 till högsta tillåtna 17 genom in-

tagning av följande personer: Lars Bosson, som anges vara västgöte, 1385 16/4; dansken Thideka 1386 28/1; Karl Kettilvastsson 1386 31/8; samt på en gång Johan Svensson, Johan Karlsson och Anders Lydekasson (Andreas Lydhekinä) 1387 25/8. Förstnämnde var kanik från Strängnäs; om Johan Karlsson har redan talats; Anders Lydekasson kallas *recolasticus* från Örebro. Ingen av de första *clerici* från 1384 avled dessa år. Tre av de nyintagna måste alltså ha tillförts prästklassen, tre diakonklassen. De tillagda notiserna om tillhörighet till diakonerna ger oss möjlighet att uppställa följande två listor över de första medlemmarna efter 1384 i de båda klasserna:

prästklassen

- [11] Lars Bosson 1385
  - [12] Johan Svensson 1387
  - [13] Anders Lydekasson 1387
- diakonkaseen
- [2] Thideka 1386
  - [3] Karl Kettilvastsson 1386
  - [4] Johan Karlsson 1387

Den 25 augusti 1387 var således prästkonventet med alla sina tre klasser för första gången "fullsatt".

De första dödsfallen i detta första prästkonvent efterlämnar luckor bland lekbröderna, som redan nämnts, men också bland de 17 klerkerna. Den nyintagne diakonen Johan Karlsson dog redan 1388 14/10. Han följdes 1389 10/2 av Birgittas kaplan prästen Gudmar Fredriksson. Det är av vikt att nu i detalj följa, hur klostret utfyller dessa tomma platser.

Samtidigt med den nämnde lekbrodern Nils Larsson intogs 1389 28/11 den senare så framträdande, mångårige generalkonfessor Erik Johansson. 1390 26/3, alltså bara några månader senare, intogs Erik Buza. Diariets sätt att uttrycka detta är:

Ericus Iohannis presbiter (senare tillagt: *in locum dyaconorum*)
Nicolaus Laurentii laycus
Ericus Buza presbiter

Luckorna utfylldes alltså exakt efter klasserna: Erik Johansson fick den tomma platsen bland diakonerna, Erik Buza den bland prästerna. Därmed var maximum 25 medlemmar åter uppnått.

Inom loppet av ett år kort härefter för-lorade konventet inte mindre än fem av sina medlemmar. Folke i prästklassen dog 1390 12/8, Johan Svensson också i präst-klassen avled samma höst den 4/11 i Toruń på väg till Rom tillsammans med generalkonfessorn Magnus Persson och Anders Olovsson, den förste bland dia-konerna. Resan betingades av Birgittas kanonisation, som gick in i sin avslutande och krönande fas. Under sommaren 1391 dog så ur prästklassen Johan Gjurds-son (Johannes Präst) 11/6, och därefter som ovan nämnt de två lekbröderna i juli och augusti.

Nästa invigning inträffade 1392 3/8. Men de fem tomma platserna togs inte ge-nast i anspråk för nyinträdande. Det var plats för tre nya medlemmar i prästklassen och två i lekbrödraklassen. Man intog endast en i prästklassen, Tore Andersson, men belade bägge de lediga platserna i lek-brödragruppen. Det blev dels lekbrodern Ragvald Olovsson, men före honom i intagningsnotisen Kettil Torbjörnsson. Den sistnämnde är det, som ger oss den första berättelsen med ett *postea* infogat: *qui tunc in locum laycorum intravit, sed postea factus est unus diaconorum* — ”som då inträdde bland lekbröderna, men seder-mera blev en av diakonerna”. Kettils dödsnotis femtio år senare, 1442 22/8, ut-vecklar och kompletterar historien. ”När denne först inträdde i orden, mottogs han i ställningen som lekbroder, därefter intog han ställningen som diakon; slutligen över-fördes han, som bruket då var, till ställ-ningen som präst”, heter det där — *hic primo quando intravit ordinem, receptus in statum laycorum, deinde accepit statum diaconorum; tandem, ut tunc moris erat, translatus est in statum sacerdotum*. Kettil är den ende ordensman i Vadstena, om

vilken diariet uppger, att han tillhört alla de tre klasserna i prästkonventet.

Nu såg vi, att endast en av de tre tomma platserna i prästklassen hade fyllts, när Kettil inträdde. Man hade alltså utan vidare kunnat ge Kettil en av de resteran-de två platserna där, även om han inte varit präst- eller diakonvigd men t. ex. hade förutsättningar och avsikt att låta sig prästvigas, om konventet önskat det. När nu detta inte skedde utan Kettil fick inta första lediga platsen bland lekbrö-derna, har man anledning att förmoda, att medlemmarna i prästkonventet på den-na tidiga tidpunkt i Vadstenas historia fortfarande tänkte sig, att det skulle råda överensstämmelse mellan en inträdandes faktiska vigning och den klass i konven-tet, han skulle tillhöra. Alltså: prästvigda i prästklassen; diakonvigda i diakonklas-sen, såvitt de inte i ”ödmjukhet” ville till-höra denna klass trots att de var präst-vigda; män utan vigning i lekbrödraklas-sen. Kettils övergång först till diakonklas-sen, sedan till prästklassen kan då förmo-das inte bara sammanhänga med, att plats blev ledig efterhand i dessa båda klasser, utan framför allt med att han själv efter-hand mottog diakon- resp. prästvigningen och alltså blev ”behörig” för resp. klass.

Det blir därför rätt intressant att se, vilka platser de närmast följande inträdan-de fått i konventet. 1393 1/5 invigde bis-kop Torsten av Skara dels Per Johansson, *scolasticus* från Örebro, dels Lucas Jacobi, den bekante spanjoren, som spelade en så stor roll i ordens historia den följande ti-den. Om Lucas heter det: ”han var då lekman, men senare for han till Rom med herr Magnus och herr Erik Buza i Vadste-na klostres ärenden, och där vigdes han till präst och blev en av diakonerna” — *qui tunc laicus erat, sed postea transivit Romam cum domino Magno et domino Erico Buza pro aliquibus negotiis monas-terii Vazstenensis, et ibi ordinatus est sacer-dos et factus est unus de diaconis*. Klarare kan det inte uttryckas, hur medveten man

i klostret var om de två dimensionerna vigningsgrad och klasstillhörighet. När Lucas "blev en av diakonerna", måste man ha räknat detta från datum för hans prästvigning i Rom, men av aktuell betydelse kan saken inte ha blivit förrän Lucas återvänt till Vadstena som prästvigd, och det var inte förrän i augusti 1397. Detta implicerar med nödvändighet, att Lucas vid sin intagning 1393 1/5 blivit medlem i lekbrödraklassen och senare uppflyttades till diakonklassen. Men lekbrödraklassen var, som vi sett, "fullsatt". Ingen av de åtta lekbröderna vid denna tidpunkt var vid sin död annat än lekbroder — utom Kettil. Kettils uppflyttning till diakon måste alltså ha ägt rum omedelbart före eller i samband med Lucas' inträde, så att Lucas i stället fick inta den sista platsen bland lekbröderna. Med Lucas som lekbroder, Kettil som diakon och Per Johansson från Örebro som medlem av prästklassen skulle vi emellertid ha en klassfördelning mot Birgittas föreskrifter, nämligen:

präster	diakoner	lekbröder
12	5	8

Kan någon av dessa fem diakoner visas senare ha tillhört prästklassen? Ja, en: den senare generalkonfessorn Erik Johansson. Man måste därför räkna med, att just han i samband med Lucas' intagning fått flytta upp från diakon- till prästklassen. Kanske skedde detta som direkt följd av att han prästvigts och Kettil diakonvigts. Diariet lämnar inga informationer i denna riktning.

Det är klart, att denna rörlighet bland några av de inträdande måste ha öppnat möjligheten för meningsskiljaktigheter. Det var tydligen bara en liten krets, som blev inbegripen i denna cirkulation bland klasserna; men en i kretsen var just den kontroversiella spanjoren med de märkliga karaktärsdragen, han som skapade så många problem i det dittills helt skandinaviska konventet.

Prästkonventet under den första krisen

Kort efter Birgittas skrinläggning, som ägde rum en månad efter sistnämnda intagning, den 1 juni 1393, dog lekbrodern Ragvald Svensson skraddare 1393 11/6. Konventet bestod alltså nu av 24 medlemmar: 17 klerker och 7 lekbröder, varav Lucas var en. 1394 reste Magnus Persson, Erik Buza och Lucas till Florens för klostergrundning, den första i ordens historia. 1395 20/4 intogs härpå två nya lekbröder: Sten Stensson (Bielke), tidigare lagman, och Staffan Larsson. Det betyder, att man tagit Lucas' plats i anspråk. Formellt bestod konventet nu av 26 medlemmar. Man räknade sannolikt med att minst en av dessa 26 skulle stanna i utlandet — rimligtvis Lucas i Florens.

Händelserna ingrep emellertid i oförutsedd riktning, då Magnus avled i Florens 1396 21/3. Samtidigt inträdde överraskande svårigheter i Florens och förhindrade att det nya klostret befästes. Via Danzig, där Erik Buza stannade ända till 1399, återvände Lucas till Vadstena. Nu var hans plats i lekbrödraklassen upptagen. Men eftersom han fått prästvigningen i Rom, kunde han uppflyttas bland klerkerna. Diariet påpekar att det var bland diakonerna han fick sin plats.

Nu var emellertid diakonklassen redan "fullsatt". Med Anders Olovsson som senior, Thideka, Karl Kettilvastsson och Kettil skulle det sommaren 1397 inte finnas plats för Lucas där. Om Kettil vet vi, att han ännu sommaren 1408, när han sändes till England, var diakon. Hans uppflyttning i prästklassen ägde alltså rum senare.

Att det rent fysiskt fanns plats i konventet är klart. Magnus var död, Erik Buza var i Danzig — deras celler måste ha stått tomma. Men vart Lucas rättsligt hört — hur han kan ha ingått i en grupp av fem diakoner — är oklart. En möjlig förklaring kunde tänkas ligga i det unika tillägget till Anders Olovssons dödsnotis: *primus in statu diaconorum*. Kan denna notis vara

förenlig med hypotesen, att Anders blivit uppflyttad i prästklassen och dött som medlem av denna, så att notisen bara velat utsäga, att han varit klostrets förste diakon? Skulle denna tolkning inte vara möjlig, återstår bara antagandet att klostret en tid räknat fem diakoner. Vi vet det inte. Slumpen medförde att detta tillstånd inte heller varade så länge, att källorna kunde tänkas innehålla något om det, ty Anders avled 1399 26/4. Med Lucas som siste medlem i diakonklassen hade klostret från detta datum i varje fall inte mer än 4 diakoner.

Med Erik Buzas hemkomst från Danzig 1399 var konventet fulltaligt samlat i Vadstena. Den stora exemptionsbullan av mars 1399 *Etsi universi* kunde bli föremål för samlad värdering, liksom situationen i Florens och Danzig.¹² Det är nu krisen bryter ut och för till en urladdning mot abbedissan Ingegerd Knutsdotter, som tagit sig för att gå till aktion mot den nya ordenskonceptionen i *Etsi universi*. Hon utnämnde Lucas till klostrets prokurator och sände honom år 1400 till Rom med uppdrag att annullera en del av bestämmelserna i *Etsi universi*. Redan våren 1401 förelåg dokument i denna riktning. Bland dessa var också ett, som berövade fyra medlemmar av prästklassen deras passiva valrätt: Johan Persson, Nils Gregersson, Tore Andersson och Lars Bosson skulle efter detta dekret inte kunna tjänstgöra som general-konfessor eller biktfäder.¹³

Den föregående genomgången har pekat på ytterligare ett element, som kunnat spela in för Lucas när han förvärvade sådana dokument mot sina ordensbröder. De var medlemmar av prästklassen och som sådana kunde var och en av dem väljas till prior för hela orden, enligt 1399 års plan — det kunde Lucas inte, så länge han bara tillhörde diakonklassen. Man kan säkert också förstå hans kamp för general-konservatortjänsten¹⁴ som en kompensering för en sådan förödmjukelse, den att vara berövad sin passiva valrätt genom att

inte ha blivit uppflyttad till prästklassen.

Men förelåg någon gång den situationen, att Lucas kunde ha blivit uppflyttad i prästklassen som Erik Johansson före honom? Ja, konventets sammansättning synes peka i den riktningen. Man måste ha sett möjligheten att ha fem diakoner vid någon tidpunkt före Lucas' återkomst till Vadstena; antingen har man föregripit denna eventualitet genom att flytta upp Anders Olovsson i prästklassen, eller man har accepterat den alltför stora diakongruppen och vägrat Lucas uppflyttning i prästklassen, kanske med hänvisning till den uppgift som väntade honom i Italien. Vid minst ett tillfälle måste konventet ha haft möjlighet att företa ett val mellan två alternativ — eller flera —, och vid detta tillfälle har man valt att inte göra Lucas till medlem av prästklassen. Vi vet naturligtvis inte, om Lucas av denna grund känt sig förbigången. Vi kan bara fastställa slutresultatet: Lucas var medlem av diakonklassen — *factus est unus de diaconis* — och som sådan kom han i konflikt med sitt konvent.

Vid det kanoniska valet 1401 23/12 valdes Erik Johansson till generalkonfessor på de nya villkor, som bestämdes av de nya påvliga dokumenten. I valhandlingen bör 23 ordensmän ha deltagit: 12 medlemmar av prästklassen, 3 av diakonklassen och 8 lekröder. Lucas var i Rom. Härtill skall räknas de högst 59 röster, som avgivits från nunnekonventet. Eriks situation var den, som Lucas möjligen sett fram mot för egen del: att efter prästvigning få inta en ledig plats i prästklassen och där-

¹² Exemptionsbullan utförligast diskuterad av T. Höjer, Studier i Vadstena klostrets och birgittinordens historia intill midten af 1400-talet, diss. Uppsala 1905, 133f., och av Cnatingius, a.a., 48f.; jfr för bakgrunden Nyberg, Birgittinische Klostergründungen, 54—56.

¹³ Till striden framför allt L.-A. Norborg, Storföretaget Vadstena kloster, Bibliotheca historica Lundensis, 7, diss. 1958, och Cnatingius, a.a.; se också Ingegerd Knutsdotter i SBL.

¹⁴ Cnatingius, a.a., 50—59.

med bli valbar till generalkonfessorsäm-
betet.

Vad som sedan skedde i samband med den stora kompromissen vid Ingegerds avgång från ställningen som abbedissa i februari 1403, låter sig inte helt klarläggas.¹⁵ Men då det var konventens exemptionsvänliga majoritet, som genomdrev Ingegerds avgång efter en undersökning ledd av biskop Peter av Strängnäs, så måste man förutsätta, att denna majoritet som motprestation fick göra en del medgivanden. Ett av dessa syns ha varit, att Lucas trots allt post festum uppflyttades i prästklassen. Det visar sig nämligen vid en fortsatt genomgång av intagnings- och dödsnotiserna, att diakonklassen senare blivit överbelagd, om någon inte flyttats upp från den till prästklassen. 1404 3/5 dog Bengt glasmästare. Den 29/5 intogs en ny medlem av diakonklassen, Hans Hansson från Kalmar, och 1405 3/5 en ny medlem av lekbrödraklassen, Lars Öghiarsson. Vems plats fick Hans Hansson? Diakongruppen hade efterhand stabiliserats kring en kärna bestående av Thideka, Karl Kettilvastson och Kettil. När Hans Hansson tillkommer som fjärde man i denna grupp, måste det betyda, att Lucas blivit medlem av prästklassen, något som ju också i och för sig var rimligt ur en annan synpunkt: skulle han överta ansvaret för dotterklostret i Florens, som nu började komma på fötter, så måste han tillhöra prästklassen. Man kan möjligen gissa på tidpunkten för uppflyttningen. Det var 1403 22/4, som Erik Johansson, Tore Andersson och Lucas ingick en — visserligen senare uppriven — kompromiss i Rom, varigenom Lucas avstod från att vara generalkonserver. Det vore rimligt, om han då i stället tillerkändes plats som medlem av prästklassen.

Grundandet av dotterkloster som personalproblem

I och med intagningen 1405 3/5 är prästkonventet åter uppe på maximiantalet 25.

I Vadstena självt var dock högst 24 närvarande. Kort efteråt inträffar dödsfall bland lekbröderna: Per stekare 1405 29/7, Johan Petersson (tre liljor) 1405 18/9, Per skräddare 1405 13/10. De tre tomma platserna intas till en början av två nya lekbröder, Staffan Ljungasson och Olov, 1406 14/3. Först 1408 22/1 tillkommer Magnus Nilsson från Öland som åttonde lekbroder. Under mellantiden hade Lars Bosson dött i prästklassen 1406 4/5 och i hans ställe intagits Nils Persson samma år 3/8.

Vid sistnämnda intagning noteras för första gången i diariet: "denne inträdde i ovannämnde framlidne broder Lars' ställe" — *qui intravit locum fratris Laurentii defuncti superius nominati*. Man kan anta, att diskussioner om klasstillhörighet i prästkonventet vid denna tid tagit allvarligare former, och att de tillagda notiserna vid tidigare intagningsnotiser — av typen: "inträdde i diakonklassen" — härrör från omkring denna tid. Ett nytt problem uppstod emellertid, för vilket man hittills inte behövt någon principlösning, men som genom Lucas och klostergrundningen i Florens blivit aktuellt: under vilka omständigheter kunde man utfylla platsen efter en medlem, som rest till kloster i annat land, ev. för att bli chef där eller i varje fall stanna många år, kanske livet ut? De nu följande intagningarna i prästkonventet i Vadstena skall diskuteras ur denna synpunkt. Bakgrunden är bl. a., att det senare så klart och logiskt fattade schemat vid klostergrundningar, sådant det formulerades i Mare Magnum (godkänt 1413), att ett kloster först skulle anses vara "ofullbordat" och som sådant underställt generalkonfessorn i moderklostret, senare "fullbordat" genom biskopens första ämbetshandling och därmed löst från moderklostret, detta schema var i perioden 1400—1412 ännu på väg att utarbetas. Man måste förstå den slutliga lösningen som ett resultat av smärtsamma erfarenheter och en

¹⁵ A.a., 59—63.

hel del konflikter.¹⁶ Intagnings- och rese-notiserna i diariet kan ge upplysningar om dessa konflikter.

Vi har ovan redan omtalat Kettil. Denne reste 1408 5/4 ut till England tillsammans med Johan Persson. I resenotisen bekräftas att han ännu var diakon.¹⁷ Vi kan inte betvivla, att Johan Persson är identisk med generalkonfessorn med samma namn, som lett Vadstena de konfliktrika åren 1394—1401, intill dess att Erik Johansson blev vald.¹⁸ Från tiden för dessa två ordensmäns utresa till England står alltså två platser lediga, en bland prästerna, en bland diakonerna. De kom att stå tomma i 8 år och kunde således tidvis disponeras av andra.

Vi gör ett försök att följa händelseförloppet. Som vi sett, hade klostret från Per skräddares död 1405 13/10 till Magnus Nilssons upptagning 1408 22/1 endast sju lekbröder. Här fanns alltså en plats att disponera över. I prästklassen fanns en plats att möjligen disponera över, nämligen Lucas'. Men vidare hade Tore Andersson i september 1406 rest till Florens för att tillbringa en längre tid i det nya klostret där. Samtidigt inledde man nu den första baltiska klostergrundningen genom att sända diakonen Hans Hansson från Kalmar tillsammans med lekbrodern Lars Öghiarsson 1407 6/9 till Reval.¹⁹ Ställningen måste alltså hösten 1407 ha varit denna:

	Antal	Faktiskt i
	medlemmar	Vadstena
Prästklassen	13	11
Diakonklassen	4	3
Lekbröderna	7	6
Summa	24	20
Lediga platser	1	5

Det är första gången en sådan situation föreligger i Vadstena, första gången man står inför en expansion med den konkreta följden, att antalet präster och lekbröder hemma, som kan ta hand om den

dagliga tjänsten i moderklostret, minskar. Detta måste ha givit de kvarblivande en ökad arbetsbörda både i att höra bikt, att predika och att sköta dagliga löpande uppgifter inom klostret. Det rimliga konkreta ställningstagandet till en sådan situation följer: man beslutar att utfylla alla de fem tomma platserna. 1407 6/11 intar man Törne Andersson och Ulf Birgersson i prästklassen och Nils Elofsson i diakonklassen; 1408 22/1 den nämnde lekbrodern Magnus Nilsson, och 1408 8/7 Per Olovsson i prästklassen.

Man ser omedelbart, att dessa fem nyintagningar inte stämmer med klassfördelningen för de fem lediga platserna. Det var två platser i prästklassen, inte tre, men man intog tre medlemmar i prästklassen, en diakon, och bara en i stället för två lekbröder. Detta pekar på en bestämd kalkyl. Man har räknat med att lekbrodern Lars skulle återkomma från Estland, och därför tog man inte hans plats i anspråk genom en andre lekbroder jämte den nye Magnus Nilsson. Men prästerna och diakonen Nils Elofsson? Har man inte räknat med att Tore Andersson eller diakonen Hans Hransson skulle återkomma till Vadstena?

Helt säkert har man det. Lösningen ligger snarare i den nu närmast följande händelsen, som vi på grundval av dessa förhållanden måste anta varit länge och väl planlagd, nämligen utsändandet av de två ordensmännen till England. De reste i april 1408. Och här syns man faktiskt ha räknat med en lång bortovaro. Den f. d. generalkonfessorn Johan Persson, vilkens ämbetslid hörd till de mest kaotiska dittills i klostrets historia, och Kettil, som inträtt som lekman och efterhand blivit vigd till diakon, har fått långtids-

¹⁶ A.a., 64—68, 97—101; Nyberg, Birgittinische Klostergründungen, 112—121.

¹⁷ Höjer, a.a., 250—252; Nyberg, Birgittinische Klostergründungen, 69—72.

¹⁸ Nyberg, PHT 1963, 13.

¹⁹ Höjer, a.a., 129f.; Nyberg, Birgittinische Klostergründungen, 95—97.

uppdrag i England, det pekar våra källor på. Man väntade sig Hans Hanssons i diakonklassen återkomst från Reval, men inte Kettils från England, och intog därför Nils Elofsson som diakon. Man väntade sig inte Johan Perssons återkomst, och intog därför Törne, Ulf och Per Olovsson i prästklassen, som ersättning för denne, Lucas och Tore. Klostergrundningen i England begärdes vid Henry Fitz-Hughs besök i Vadstena 1406 30/11. Från denna tidpunkt har man haft tid att planlägga personalsituationen i prästkonventet och överblicka vilka resurser man hade för att inplanta birgittinorden i andra länder.

Efter intagningen 1408 8/7 ser alltså ställningen ut så:

	Antal medlemmar	Faktiskt i Vadstena
Prästklassen	15	12
Diakonklassen	5	3
Lekbröderna	8	7
Summa	28	22

Siffrorna visar, att man måste ha räknat med att minst tre av de i uppdrag stadda medlemmarna inte skulle återvända till moderklostret. Detta tretal kan sammanhånga med antalet löpande klostergrundningar, så att man tänkt sig en Vadstenapreäst i spetsen för resp. Florens, det estniska och det engelska klostret. Att Lucas skulle förbli i Florens, måste man ha räknat med, kanske också att Johan Persson skulle förbli i England; planerna om Estland kan vi ännu inte uttala oss om.

Vad man tänkt sig med Tore Andersson, är i detta sammanhang oklart. Tore återvände till Vadstena redan några dagar före den till sist nämnda invigningen, nämligen 1408 30/6. Antalet hemmavarande var med Tore och den 1408 8/7 nyintagne Per Olovsson visserligen inte högre än 24, platserna räckte således, men när de båda utsända senare återkom från

Estland, skulle antalet vara uppe i 26. Denna situation skulle ha berett svårigheter. Öväntat avled då den nyintagne lekbrodern Magnus Nilsson 1408 10/9. Bara en månad senare återvände estlandsfararna. Konventets sammansättning var nu oregelständig, i det man endast hade 7 lekbröder men 14 hemmavarande präster. Hela antalet var dock inte högre än 25.

Avslutning

De hittills behandlade källbelägen har förmedlat inblickar i två viktiga kris- och tillväxtsituationer i Vadstenas äldsta historia: krisen kring Ingegerd Knutsdotter och Lucas 1400—1403, och problemen kring den första expansionen till främmande länder de följande åren. Med de beslut, som fattades under Erik Johanssons tid som generalkonfessor, länkade man in sig på framtiden. Man löste de första okända problemen och skapade en praxis. Händelserna åren 1409, 1410, 1411 och 1412, där en organisationsplan blev till genom konstruktivt tankearbete i klostret i Florens mot en bakgrund av handgripliga vardagsrealiteter i Vadstena,²⁰ är faktiskt grundningsskeendet för birgittinorden som organisationsform, sedan det första utkastet i 1399 års exemption förkastats. På 1399 års exemption skulle utan svårighet också en orden ha kunnat växa fram; men den skulle sannolikt ha blivit något annorlunda mot vad den nu blev.

Upptäckten, att man inte borde låta medlemmarna i prästkonventet avancera från klass till klass, men i stället med viss frihet kunde jonglera med de lediga cellerna och tidvis provisoriskt härbärgera ett skevt antal medlemmar i de olika klasserna i förhållande till vad Birgitta föreskrivit, var ett stort steg framåt i stabiliserande riktning. Konflikten från sekelskiftet hade förvandlats till en fruktbar erfarenhet.

²⁰ Not 16.

Om namnformerna i föreliggande uppsats

Av språkliga grunder har i ovanstående uppsats moderniserade svenska namnformer åsatts de tidigaste medlemmarna i Vadstena prästkonvent. Dessa namnformer är, vad klerikerna beträffar — präster och diakoner — fiktiva. Diariet, som är en källa avfattad på latin, ger alla klerikala medlemmar latinska personnamn och uttrycker också faderns förnamn med en latinsk namnform i genitiv (Lucas Jacobi, Johannes Johannis, Thorirus An-

dreae). Lekbröderna får däremot, liksom systrarna, svensk namnform, särskilt i efternamnet — son-namn —, men också ibland så att förnamnet uppträder utan latinsk ändelse (Jowan). För att underlätta identifikationen av de i ovanstående omtalade personerna anføres här nedan diariets latinska namnformer på vederbörande — namn som de i dag fortfarande ofta får bära i den vetenskapliga litteraturen, eftersom exakt kunskap om deras svenska namnform i stor utsträckning saknas.

Inträde	Latinsk namnform	Fiktiv svensk namnform
1385 16/4	Laurentius (Boetii) Ingevaldus (Anundi)	Lars Bosson Ingevald Anundsson
1386 28/1	Tydhekinus	Thideka
1386 31/8	Karolus Katilvasti	Karl Kettilvastsson
1387 25/8	Johannes Swenonis Johannes Karoli Andreas Lydhekini	Johan Svensson Johan Karlsson Anders Lydekasson
1389 28/11	Ericus Johannis Nicolaus Laurentii	Erik Johansson Nils Larsson
1390 26/3	Ericus (Gudmundi dictus) Buza	Erik (Gudmundsson kallad) Buza
1392 3/8	Katillus Thorberni Thorirus Andree Ragualdus Olai	Kettil Torbjörnsson Tore Andersson Ragvald Olovsson
1393 1/5	Petrus Johannis Lucas Jacobi Hyspanus	Per Johansson —
1395 20/4	Steno Stensson Stephanus Laurentii	Sten Stensson (Bielke) Staffan Larsson
1404 29/5	Johannes Johannis	Hans Hansson
1405 3/5	Laurentius Øghiarsson	Lars Øghiarsson
1406 14/3	Stephanus Liongasson Olauus	Staffan Ljungasson Olov
1406 3/8	Nicholaus Petri	Nils Persson
1407 6/11	Thørnerus Andree Ulpho Birgeri Nicholaus Elai	Törne Andersson Ulf Birgersson Nils Elofsson
1408 22/1	Magnus Niclisson	Magnus Nilsson
1408 8/7	Petrus Olai	Per Olovsson

För de 18 pionjäreerna, invigda i Vadstena år 1384, föreligger ingen lista med deras namnformer vid inträdet, utan endast dödsnotiserna, efter vilka de uppförts i PHT 61, 1963, sid. 36 f., Tabell VI.

Latinsk namnform

Ingolphus
Gudhmarus Frædherici
Folko
Johannes Prest (Giurderi)
Martinus Anundi
Rangualdus Swensson
Magnus Petri
Andreas Olai
Benedictus
Petrus Johannis Stekare
Jowan Pætharson
Petrus Sartor
Nicholaus de Hersæmmo
Størkarus
Gregorius
Johannes Petri
Finuidus
Martinus (Laurentii)

Fiktiv svensk namnform

Ingolf
Gudmar Fredriksson
Folke
Johan Gjurdsson
Martin Anundsson Djäkn
Ragvald (Svensson) skräddare
Magnus Persson
Anders Olovsson
Bengt glasmästare
Per (Hansson) stekare
Johan Petersson (tre liljor)
Per skräddare
Nils från Häradshammar
Störkar
Gregers
Johan Persson
Finvid
Martin Larsson

Birgittagestalten och svensk högkyrklighet under 1900-talet

Begynnelseskedet

Av Bengt Ingmar Kilström

Den moderna svenska högkyrkligheten har sina rötter i händelser, utspelade omkring 1910 och under den närmast följande tioårsperioden. År 1910 utkom en bok, betitlad *Kyrkostudier från långfärd och bokvärld*. Författare var den unge prästmannen — sedermera kyrkoherden i Rättvik — Samuel Gabrielsson. Boken var tillägnad dåvarande professorn Nathan Söderblom. Gabrielsson hade under tiden maj 1908—april 1909 företagit en resa, vartill anslag erhöles från Olaus Petri-stiftelsen, och därvid besökt bl. a. Tyskland men ”i synnerhet England”. Under sin vistelse i England från augusti 1908 till våren 1909 sammanträffade Gabrielsson också med Söderblom. Därom har han sedermera utförligt berättat i sin bok *Från Falun till Canterbury* (1955), där avsnittet s. 226—242 bär rubriken ”Med Söderblom i England”. Gabrielssons förstnämnda arbete är ur flera synpunkter intressant. Det utgör ett tidigt vittnesbörd om ”storkyrkliga strävanden”, dvs. begynnande ekumenik i Söderbloms anda. Men det utgör också ett tidigt exempel på svensk beundran av engelskt kyrkoliv och inspiration från den anglikanska kyrkan.

Redan på våren 1908 hade en annan svensk präst — liksom Gabrielsson hemmahörande i Västerås stift — besökt England och känt stark dragning till Engelska kyrkan. Denne man var Axel Lutteman, sedermera sekreterare i Svenska kyrkans diakonistyrelse och hastigt bortgången 1920. En tredje prästman från Västerås stift, nämligen sedermera domkyrkosysslomannen och teologie doktorn Mats Åmark

(1882—1973) besökte, jämte maka, England på våren 1909. Det är knappast någon tillfällighet, att de tre nämnda prästerna inom kort började brevväxla angående bildandet av ett brödraskap, dvs. en högkyrklig sammanslutning. Inspirationen till ett rikare gudstjänstliv hade de alla tre fått i England, men samtidigt är det typiskt att de nämnda männen — liksom andra tidiga tillskyndare av en svensk högkyrklig rörelse — var klart medvetna om Svenska kyrkans egna traditioner och inboende förutsättningar för utvecklandet av ett gudstjänst- och fromhetsliv av en annan och rikare typ än vad som då för tiden allmänt praktiserades i landet.¹

Ett intressant vittnesbörd om englandsfararnas kontakter och deras ekumeniska insats, om ock i blygsamma former, är det faktum, att biskopen av Salisbury, John Wordsworth, i samband med sitt besök i Sverige på hösten 1909 tog kontakt med Gabrielsson och Åmark. Wordsworth, som besökte Sverige på officiellt uppdrag i samband med förhandlingarna om interkommunion mellan Engelska och Svenska kyrkan, vilka hölls i Uppsala den 21—23 september 1909,² har i sin redogörelse i *Salisbury Diocesan Gazette*, vol. XXII — no. 261 (november 1909) uttryckt sin glädje över att få sammanträffa med Gabriels-

¹ Om gudstjänstlivet i Sverige kring sekelskiftet har förf. gjort några anteckningar i festskriften till Gunnar Rosendal 1972. Se B. I. Kilström, *Principia Liturgiae* (Opuscula Ecclesiastica, s. 150—165).

² Beträffande dessa förhandlingar se C.-H. Lyttkens, *The Growth of Swedish—Anglican Intercommunism between 1833 and 1922* (1970), s. 208 ff.

son och Åmark. Det heter där: "We were naturally especially glad to meet again the friends we had entertained here, Bishop Tottie, Dr Söderblom, Mr. S. Gabrielsson, and Mr. and Mrs Åmark. We visited the latter at his country cure of Norn." Det är uppenbart, att Söderblom använt dessa englandsresenärer som kontaktmän. Detta framgår bl. a. av ett brev från Gabrielsson till Söderblom den 18 augusti 1910, då en annan anglikansk kyrkoman gästade Sverige, där det heter: "Från Schröderheim har jag haft brev, vari han säger att Du ville, att jag skulle möta Newson i Mora omkr. den 13 sept. och vara hans ciceron samt så småningom föra honom till Uppsala."³

Den i brevet nämnde Schröderheim är identisk med regementspastorn och komministern i Hedvig Eleonora församling i Stockholm Elis Schröderheim (1863—1937), en annan av den tidiga högkyrklihetens förgrundsfigurer i Sverige. Även denne hade 1908 besökt England, och i en följande år tryckt redogörelse, Minnen och intryck från en kyrklig studieresa i Storbritannien sommaren 1908, har han utförligt redogjort för intrycken av engelskt kyrkoliv. Redan 1909 företog Schröderheim en ny englandsresa, varefter han författade sitt arbete Engelskt kyrkoliv — och svenskt. Iakttagelser, jämförelser och önskningsar. Denna skrift kom att ingå som Nr 1 i Svenska Kyrkoförbundets just startade skriftserie och utkom på nyåret 1910. Denna bok är på många sätt märklig. Den utgör inte bara ytterligare ett vittnesbörd om tidiga svensk-engelska kyrkoförbindelser: den är därjämte att betrakta som den första principiellt högkyrkliga programskriften i vårt land.

I sammanhanget måste noteras, att Svenska Kyrkoförbundet, vars historia f. ö. ännu inte är skriven, hade bildats 1909 med Schröderheim som en av initiativtagarna. Svenska Kyrkoförbundet hade till syfte dels att motverka den vid denna tid alltmer påtagliga liberala teologin i vårt

land, dels att verka för ett rikare gudstjänstliv.

Ytterligare ett namn bör nämnas i sammanhang med tidiga svensk-engelska kyrkokontakter. Fr. o. m. den 1 juli 1913 tjänstgjorde såsom ämbetsbiträde åt svenske kyrkoherden i London en ung präst, sedermera domkyrkosysslomannen och kontraktsprosten Simon Lüders (1885—1969). Lüders sammanträffade 1913 i London med Gabrielsson, vilken då ånyo var i England. Det var Gabrielsson, som introducerade den unge prästen från Göteborgs stift — Lüders hade nämligen prästvigtis för detta stift samma år — i anglikanskt kyrkoliv. Kontakterna mellan svenske prästen i London och Engelska kyrkan förefaller att ha varit av relativt ringa omfattning, men för svenske kyrkoherdens ämbetsbiträde blev den närmare bekantskapen med anglikanskt kyrkoliv av avgörande betydelse. Lüders lämnade London kort efter första världskrigets utbrott. Han medförde härvid från biskopen av London ett sändebrev till den just utnämnde nye svenske ärkebiskopen, Nathan Söderblom. När Lüders kort före dennes ärkebiskopsvigning överbringade sagda brev, anmodades han att vid vigningen tjänstgöra som insignebarare. De tre insigniebararna vid Nathan Söderbloms vigning till ärkebiskop den 8 november 1914 hette Edgar Reuterskiöld, Mats Åmark och Simon Lüders. Sammanträffandet med Åmark vid detta tillfälle blev för Lüders ytterligare en kontakt med den då redan sakta framväxande svenska högkyrkorörelsen.

Redan 1910 hade nämligen Gabrielsson väckt tanken på bildandet av ett brödraskap och inlett korrespondens härom med bl. a. Åmark och Lutteman. Vid tiden för ärkebiskopsvigningen var dessa förberedelser så långt komna, att ett par år senare detta brödraskap kunde konstitueras. Då fanns bl. a. redan också ett

³ Brev i Söderblomska brevsamlingen i UUB. Stavningen normaliserad av förf.

mindre penningbelopp insatt på ett bankkonto, signerat A.G. Pengarna ifråga utgjorde behållningen från en år 1911 i Västerås anordnad utställning av modern kyrklig konst, "vars syfte var att locka till våra sockenkyrkors prydnade med estetiskt provhålliga ting i stället för fabriks-gods".⁴ Det var Axel Lutteman, som jämte två "likasinnade ämbetsbröder", troligen Åmark och Gabrielsson, anordnat denna utställning i samband med ett detta år hållet allmänt kyrkligt möte i Västerås. Initialerna A.G. utgör en förkortning av Ansgarii Gille: detta namn var en "arbetshypotes" beträffande titeln på det planerade brödraskapet. I denna titel ligger redan en tydlig markering av strävan att betona den blivande högkyrkliga sammanlutningens anknnytning till den svenska kyrkans klassiska traditioner. — Namnfrågan kom sedan att utgöra en del av diskussionen kring brödraskapets bildande, men när dagen härför var inne, så blev det ett annat helgon med anknnytning till svensk missionshistoria, som ingick i benämningen: S. Sigfrid.

S. Sigfrids Brödraskap grundades, efter ingående förberedelser, i Köping den 15 februari — Sigfridsdagen — 1916. Axel Lutteman var vid denna tid komminister i Köping och stod alltså som värd för de till hans stad och hans kyrka församlade prästmän, som från början ingick i brödraskapet. Dessa var Mats Åmark, Samuel Gabrielsson, Simon Lüders, Axel Lutteman samt Hugo Berggren (1870—1944). Den sistnämnde var regementspastor i Falun och blev med tiden domkyrkosysselman i Västerås. Han skulle också bli den förste confessorn i Societas Sanctae Birgittae. Men ledare för S. Sigfrids Brödraskap — med titeln moderator — var från början till slut Mats Åmark.

Det var alltså Åmark, som förde förhandlingarna i Köping vid brödraskapets bildande. Det var han, som förrättade morgonmässan i Köpings kyrka, vars ordning han på förhand "med pietetsfull omtan-

ke" hade sammanställt. Vid mässan bar Åmark "den sköna mässshaken från medeltiden", som tillhör Köpings kyrka.⁵

Det är att observera, att S. Sigfrids Brödraskap bildar initialerna S.S.B., dvs. samma förkortning som vi möter i Societas Sanctae Birgittae. Brödraskapets medlemmar använde denna förkortning, vilken också ingick i dess emblem. När sedermera (1920) Societas Sanctae Birgittae bildades — närmast som en utvidgning av brödraskapet — övertog denna sammanlutning alltså en redan hävdvunnen initialbeteckning.

Det är väl ganska naturligt, att brödraskapet valde ett manligt helgon, när man sökte efter ett lämpligt namn på sammanlutningen. Mycket snart skulle emellertid brödraskapet få anledning att befatta sig med den heliga Birgitta och hennes minne.

Samma år som S. Sigfrids Brödraskap stiftades, hölls på hösten i Vadstena en sammankomst, till vilken ärkebiskop Söderblom hade tagit initiativet. Birgittinerklostret i Vadstena invigdes med stora festligheter den 23—24 oktober 1384. På aftonen den 24 oktober 1916 hölls i Vadstena klosterkyrka till minne härav en "Birgittavesper". Denna skulle komma att få stor betydelse för den fortsatta högkyrkliga utvecklingen i Sverige. Vid denna vesper höll Söderblom sitt berömda, i flera sammanhang sedermera tryckta föredrag "Birgitta och Reformationen", där han bl. a. underströk Svenska kyrkans his-

⁴ E. Lutteman, Axel Lutteman — korsfarare och präst, I (1933), s. 285.

⁵ Den 30 nov. 1915 sände Gabrielsson en rundskrivelse till de blivande medlemmarna i brödraskapet. Denna stod att läsa i en brevbok, ett s. k. epistolarium, som skulle cirkulera bröderna emellan. Från denna tidpunkt fram till brödraskapets avsomnande 1928 skulle ej mindre än fem epistolarier komma att fyllas med medlemmarnas hälsningar och meddelanden. Dessa epistolarier, som av Mats Åmark överlämnats till S.S.B:s arkiv, utgör en viktig källa för kunskapen om brödraskapet och dess idéer samt innehåller också källan till kunskap om S.S.B:s tillkomst. Där ej annat anges är i denna framställning anförda citat hämtade från dessa epistolarier.

toriska förbindelse med den medeltida traditionen. "Vi äga i Sverige före och efter den stora kyrkoreningen och kyrkoförbättringen en och samma kyrka, del av den allmänliga kristenheten, genom folklydne, historia och personligheter särskilt bestämd."⁶ I detta föredrag pekade Söderblom också på det birgittinska arvets betydelse: "Till dessa Guds sändebud, som öka vår kyrkas evärdeliga rikedom och som samtidigt vittna om och bekräfta dess egendomliga kynne, hör i främsta raden den heliga Birgitta."⁷ — "Det hör till Guds stora gåvor till vår svenska avdelning av kristenheten på jorden, att Birgitta är vår."⁸

Så vitt jag kan förstå, så är det just Söderbloms föredrag i Vadstena klosterkyrka den 24 oktober 1916 och den därmed förbundna Birgittavespern, som utgör en första impuls till Birgittagestaltens renässans i svenskt fromhetsliv. Det är av stort intresse att notera, att flera av S. Sigfridsbröderna var med vid detta tillfälle. Det är knappast någon tillfällighet, att fyra år senare ett Societas Sanctae Birgittae fanns bildat, framsprunget ur deras krets och med Söderblom som initiativtagare. Vi återkommer sedermera till detta. Men först nu några ytterligare fakta från Birgittahögtiden i Vadstena.

Vid högtiden i Vadstena höll sedermera professor Andreas Lindblom ett föredrag om Birgitta i konsten, upptakten för hans del till en livslång trogen forskargärning på detta område. Om den liturgiska utformningen av Birgittavespern har en av de närvarande S. Sigfridsbröderna, sedermera S.S.B:s förste confessor, Hugo Berggren, berättat i ett i stencil utgivet föredrag vid S.S.B:s jubileumskapitel 1944. Det heter där: "En större procession av allehanda folk i alla slags dräkter, mässkrudar, gamla och gröna prästkappor, gick omkring i kyrkan . . . Vid altaret tjänstgjorde: H.H. Ärkebiskopen, kontraktsprosten Fjetterström i Vadstena, kyrkoherde Allard, pastor C. Gustafsson samt de två Sankt

Sigfridsbröderna Mats Åmark och Hugo Berggren."⁹ Att de två sistnämnda anmodats tjänstgöra kan endast ha berott på Söderbloms kännedom om deras liturgiska intressen och liturgiska sakkunskap. Intressant är Berggrens påpekande om högtidens betydelse för de båda unga prästernas del: "Då väcktes hos de sistnämnda ett stort intresse för Birgitta av Vadstena."

En månad efter högtiden i Vadstena skriver Åmark i epistolariet ett långt höstbrev, där han bl. a. kommenterar Birgittafestligheten. "Det var en förlust", heter det där, "att Brödraskapet icke fulltaligt fick samlas i Vadstena till den mycket uppbyggliga högtiden, som vi deltagare tacksamt bevarar i vårt minne." Åmark lämnar också följande intressanta meddelande: "Men om vi få uppleva nästa oktober, så hoppas jag vi alla må kunna göra denna vallfärd; ty Ärkebiskopen skref härom dagen: 'Nu ska vi årligen i Vadstena fira Birgittadagen.'" Av korrespondens på nyåret 1917 framgår också, att man haft planer på ett Vadstenakonvent på hösten detta år. Detta konvent kom dock aldrig till stånd, bl. a. på grund av pastor loci's, prosten Fjetterströms, starkt negativa inställning till de "katolicerande" tendenserna. Det är känt, att Fjetterström efter Birgittavespern 1916 var så upprörd, att Söderblom för att lugna honom måste avstå från deltagandet i högtidsmiddagen på Stadshotellet och alltså stanna kvar i Prostgården.¹⁰ Över huvud taget blev det

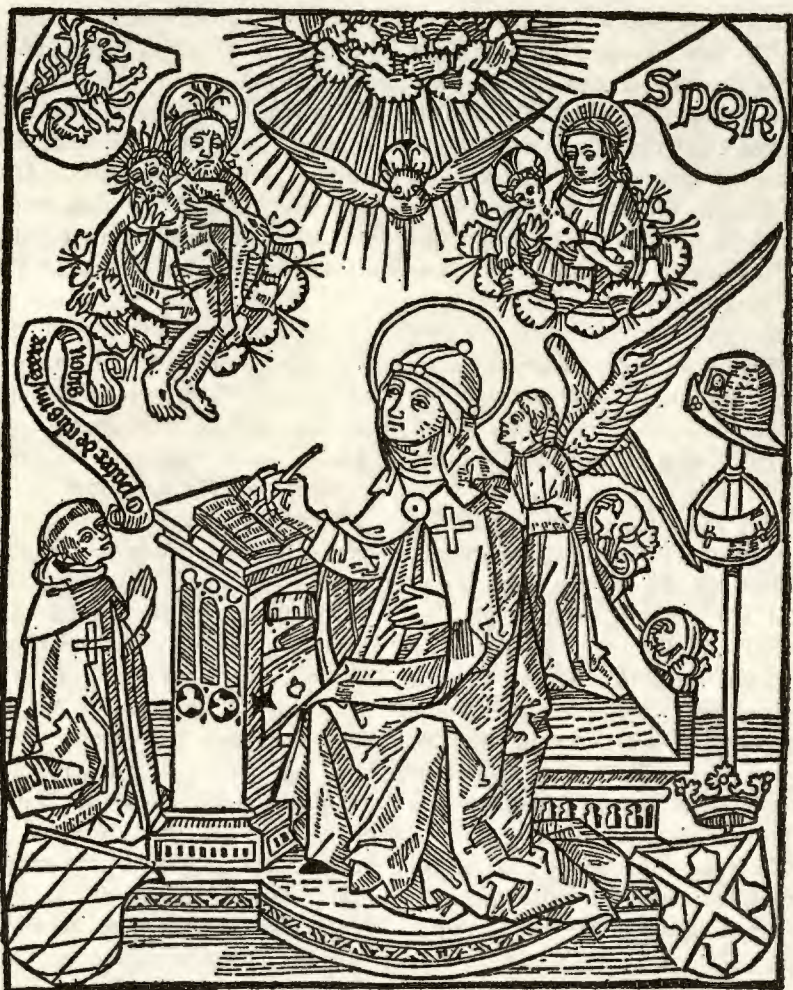
⁶ Söderbloms föredrag i Vadstena klosterkyrka finns tryckt i flera utgåvor, bl. a. i volymen *Svenskars fromhet* (1933), s. 9—26, samt senast i *Birgittaboken*, utg. av Birgittastiftelsen 1954, s. 18—38. Här anförda citat är hämtat från föredragets inledning, *Svenskars fromhet*, s. 9, resp. *Birgittaboken*, s. 18.

⁷ *Ibm.*

⁸ *Svenskars fromhet*, s. 24 — *Birgittaboken*, s. 35 f.

⁹ H. Berggren, S.S.B. — en bärare av den klassiska linjen i svenskt andeliv, s. 9. — Se även A. Lindblom, *Femtio år med Birgitta* (1970), s. 13 f.

¹⁰ Lindblom, a. a., s. 14. Se även Berggren, a. a., s. 9.

BIRGITTA-VESPER

HISTORISK-MUSIKALISK HÖGTID, SOM I SAMBAND
 MED ÖPPNANDET AF BIRGITTA-UTSTÄLLNINGEN
 I STATENS HISTORISKA MUSEUM ANORDNAS AF
 SANCT NICOLAI GILLE

I

STOCKHOLMS STORKYRKA

TORSDAGEN DEN 7 MARS. MCMXVIII KL. 8 E. M.

* *

*

TRÄSNITT UR BIRGITTA: »BÜRDE DER WELT», NÜRNBERG 1481.

inte någon Birgittahögtid i Vadstena förrän 1920, då Societas Sanctae Birgittae kring den 23 juli — Birgittas dödsdag — där höll sitt första generalkapitel. Där emot kom — kanske som en direkt frukt av Vadstenahögtiden — en Birgittautställning till stånd på Statens historiska museum 1918. Denna invigdes f. ö. med en Birgitta-vesper i Storkyrkan 7 mars 1918.

Vid Birgittahögtiden i Vadstena hade en hel rad kulturpersonligheter varit närvarande: prins Eugen, Verner von Heidenstam, Sven Hedin, Ellen Key, Eric von Rosen m. fl. Den sistnämnde skulle indirekt komma att spela en viktig roll för tillkomsten av Societas Sanctae Birgittae.

Den 10 oktober 1918 hade ärkebiskopen samlat ett fyrtiotal lekmän samt några präster till överläggningar i Stockholm: man skulle diskutera "åtgärder för att kyrkan bättre måtte kunna fylla sin uppgift att i denna nödens och längtans tid föra evangelium till människorna". Lutteman, som vid denna tidpunkt tillträtt sin befattning som sekreterare vid Svenska Kyrkans Diakonistyrelse har i epistolariet lämnat en utförlig redogörelse för sammankomsten och de där förda förhandlingarna. Särskilt uppehåller han sig vid Eric von Rosens yttrande, "att en stor del av kyrkans svaga grepp på folket beror på att hon ej vårdar andaktslivet". von Rosen hade bl. a. påtalat det förhållandet, "att kyrkorna — även de i Stockholm — var stängda, att kyrkorummen och särskilt altaret ofta var vanvårdade". Efter att utförligt ha refererat von Rosens synpunkter tillägger Lutteman: "Ack, att vi kunde göra något för honom och de många, som har det som han. Eljes förlora vi dem". I själva verket skulle von Rosens insats leda fram till det utvidgande av Brödraskapets, som Societas Sanctae Birgittae de facto innebar.

Den 27 november 1918 publicerade Eric von Rosen i Svenska Dagbladet en artikel under strecket, betitlad "Vår kyrka". Där utvecklar han just de synpunkter, som

framförts vid mötet i Stockholm. Att artikeln tillkommit på ärkebiskopens önskemål framgår av ett brev i den Söderblomska brevsamlingen i UUB. Den 2 december 1918 översänder nämligen von Rosen sin artikel till Söderblom jämte följbrev. Det heter där: "Härmed ber jag att få öfverlämna de tankar om Vår Kyrka, hvilka jag på Ärkebiskopens vänliga uppmaning nu låtit komma till offentligheten." Den 15 december följande år har Nathan Söderblom tillskrivit Mats Åmark, som var hans speciellt förtrogne vän, och uppmanat honom att söka bilda en sammanslutning kring Birgittaminnet, där de fromhetsideal, för vilka von Rosen gjort sig till tolk, kunde beaktas och få en fristad. Söderblom var då uppenbarligen helt okunnig om Sankt Sigfrids Brödraskaps existens — brödraskapet var nämligen strängt hemligt. Emellertid svarar Åmark följande: "Hvad Ärkebiskopens senare bref — om Birgittasaken — angår, vet jag icke, hur jag rätt skall tacka för den glädje, som Ärkebiskopens förtroende berett mig... Tystnadsplikt binder mig, att mer än antydningssvis säga något om hvad, som *redan finnes*. Så mycket dristar jag mig dock säga, att en sammanslutning existerar, visserligen ej direkt kring Birgittanamnet och Vadstenaminna, men med öppen blick *äfven* för dem." I fortsättningen av brevet berättar Åmark, att frågan om en sammanslutningens utvidgning redan diskuterats, men att åtgärder ännu icke vidtagits. Bl. a. synes man inom brödraskapet ha övervägt att ta kontakter "med *just de* namn (särskilt v. Rosen), som Ärkebiskopen nämner i brefvet." Det kan nämnas, att Åmark kort efter sitt svarsbrev till Söderblom också tillskrev Eric von Rosen. Därmed är vi redan inne i den direkta förberedelsen till bildandet av Societas Sanctae Birgittae.

En utvidgning av Sankt Sigfrids Brödraskap beslöts vid dess årskapitel hos Mats Åmark i Lillkyrka den 17 februari 1920, varvid även namn presenterades på lämp-

liga medlemmar i det tilltänkta Societas Sanctae Birgittae. Den 1 mars kan Åmark i brev till ärkebiskopen rapportera följande: "Det är meningen, att Lutteman och jag skulle hos Lagerfelts på deras inbjudan uppgöra förslag till förverkligandet af de planer Ärkebiskopen skrifvit om — ett Societas Sanctae Birgittae — och hvarom jag hoppas i sinom tid få muntligen och mer ingående tala med Ärkebiskopen." De i brevet nämnda Lagerfelts är friherre och friherrinnan Claes och Greta Lagerfelt på Nybyholm i Enköpings-Näs socken, sedermera bosatta på Duseborg i Östergötland. Besöket hos Lagerfelts skedde på Botdagens eftermiddag, dvs. söndagen den 14 mars 1920. Denna dag hade Axel Lutteman predikat i Åmarks kyrkor (Lillkyrka och Boglösa), och på eftermiddagen reste de båda prästerna över till Nybyholm, där man "inpå sena nattimmarne" dryftade planerna om den nya Birgittasammanslutningens förverkligande. Endast några dagar senare bildades Societas Sanctae Birgittae. Detta skedde i samband med Kyrkliga mötet i Stockholm dagarna före Marie Bebådelsedag. Det konstituerande sammanträdet hölls i S. Gertruds kyrka (Tyska kyrkan) den 23 mars 1920, varvid följande dokument avfattades och undertecknades: "Året efter Guds börd 1920, andra dagen före Vårfrudagen, blevo efterskrevne stadgar för S.S.B. enhälligt antagna och confirmerade uti S. Gertruds kyrka i Stockholm av oss stiftare: Hugo Berggren · C. L. Lagerfelt · Simon Lüders · Eric von Rosen · Mats Åmark · Brita Hermelin · Manda Hökerberg · Greta Lagerfelt · Ida Åmark." Stadgarna underkastades sedermera en närmare granskning på det konvent, som hölls å Rockelstad, hos Eric von Rosen, den 26—27 maj samma år. Härvid gjordes smärre justeringar, varefter stadgeförslaget förklarades vilande till S.S.B:s första generalkapitel, vilket hölls i Vadstena 20—23 juli. I detta kapitel deltog, förutom stiftarna, kyrkoadjunkten i Kristian-

stad Algot Anderberg, pastorsadjunkten i Jönköping Anders Blomquist — båda Sankt Sigfridsbröder — grevinnan Mary von Rosen, kyrkoherde och fru Claes och Ragnhild Törner, Vadstena, samt fru Sigrid Hult, Vadstena. Vid generalkapitlet utsågs Hugo Berggren till S.S.B:s confessor, och till secretarius valdes Algot Anderberg. Mats Åmark kvarstod allttjämt som moderator i Brödraskapet och ville därför icke ställa sig i spetsen för S.S.B.

Brödraskapet fanns nämligen kvar ända till 1928 och levde sitt eget liv vid sidan av S.S.B. Vissa av dess medlemmar, t. ex. Gabrielsson, blev aldrig bröder i Societas. Sankt Sigfrids Brödraskap blev aldrig upplöst — dess verksamhet rann helt enkelt ut i sanden. Men S.S.B. fortsatte att förvalta de kyrkliga traditioner, de religiösa ideal, för vilkas förverkligande Brödraskapet en gång bildades. Det kan nu vara dags att närmare ta del av den kyrkosyn och de arbetsformer, som varit grundläggande för såväl Sankt Sigfrids Brödraskap som Societas Sanctae Birgittae.

I samband med Brödraskapets bildande 1916 skrev Simon Lüders följande i Epistolariet: "Mig synes som vi mest och bäst behöfva ett klart utformadt *svenskt* kyrkobegrepp. Utan detta såsom bakgrund för vårt arbete hänger det i luften. Det är ryggraden i kroppen, som är kyrkan. Utan ryggradens stöd kan icke kyrkans hufvud, Kristus, bäras så högt, att det synes för allt folket." Betonandet av *kyrkan* såsom ett trosbegrepp är ett centralt tema i varje form av högkyrkliga strävanden. Vid denna tid var det förvisso icke vanligt att tala om *kyrkan* såsom ett religiöst begrepp. I den mån detta skedde använde man f. ö. i regel uttrycket "församlingen". Det är att observera, att 1917 års bibelöversättning har ordet "församling", där det — enligt nutida uppfattning — rätteligen borde stå kyrka, t. ex. 1 Kor. 12: 28, Ef. 1: 22 m. fl. — Visserligen hade den s. k. unglyrklygheten fört fram till ett visst nationellt betonat kyrkomedvetande. För

detta har J. A. Eklund givit ett odödligt uttryck i psalmen "Fädernas kyrka i Sveriges land..." Men den djupare teologiska analys av kyrkoberppet, som sedermera skulle bl. a. resultera i den digra volymen *En bok om Kyrkan 1943*,¹¹ saknades ännu. Det är knappast någon överdrift att påstå, att just den högkyrkliga väckelsen, sådan som den möter hos Sigfridsbröderna och inom S.S.B., förberett marken för det fördjupade kyrkomedvetande, som kommit till synes i svensk teologi under de senaste decennierna. Viktig i detta sammanhang är nyupptäckten av svenska kyrkans historiska kontinuitet. Genom anknytningen till medeltida helgon ville såväl Brödraskapet som S.S.B. betona sambandet med den förreformatoriska svenska kyrkan. På den punkten hade man ju också fått ytterligare inspiration genom Söderbloms föredrag om Birgitta och reformationen.

Givetvis har man i fråga om *kyrkomedvetandet* fått inspiration från Church of England, men det är betecknande, att just den nämnda anknytningen till Svenska kyrkans klassiska traditioner från första början finns med i bilden. Och detta gäller inte bara beträffande kyrkoberppet. Det gäller också med avseende på gudstjänster och kyrkliga ordningar. En strävan att förena det bästa i det medeltida svenska arvet med de svenska reformatorernas huvudtankar är alldeles påtaglig. Vid Brödraskapets kapitel och vid S.S.B:s generalkapitel och konvent firades daglig nattvardsmässa på morgonen, varvid alltid texterna hämtades från Svenska kyrkans gamla tradition. På Sigfridsdagen t. ex. lästes de texter, som av gammalt var förbundna med denna dag, och på Birgittadagen användes denna dags klassiska texter. Den som härvid med grundlig liturgisk sakkunskap sammanställde ritual och ordningar var Mats Åmark. Sak samma gäller beträffande officiet eller de dagliga tidegårderna. Här sammanställdes med utgångspunkt från medeltida och re-

formatoriska ordningar ett officium, som — också detta på medeltida manér — avskrevs för hand, så att varje medlem av S.S.B. hade sitt exemplar. Åtskilliga av dessa handskrivna tidegårdordningar har samlats i S.S.B:s arkiv. — Sedermera trycktes en del ritual och böner på en handpress i Lillkyrka prästgård — även sådant tryck har bevarats. — Detta skedde alltså vid en tidpunkt, då Adell-Peters "Veckans Tideböner" inte existerade. Man var också mån om att följa gammal kyrklig ordning i fråga om textil skrud. Omkring 1920 var mässhakar sällan i bruk i Svenska kyrkan. Möjligen användes de vid jul och påsk. Men att man inom Brödraskapet och senare inom S.S.B. skulle iakttaga den gamla ordningen att bruka skrud vid Nattvardens firande, var självklart. Vid Brödraskapets stiftande 1916 bar moderator, dvs. Mats Åmark, Köpings kyrkas medeltida mässhake vid morgonens nattvardsmässa. Vid andra tillfällen, såsom vid tidebönerna, använde prästerna alba — ett då närmast okänt bruk. Efterhand inköptes också från England albor, stolor och mässhakar. Bl. a. medförde Åmark från sitt Englandsbesök år 1919 en fullständig uppsättning textilier i vitt till Boglösa kyrka. Mycket av det, som i dagens Svenska kyrka är självklart beträffande liturgisk praxis, är i själva verket sådant, för vilket Sigfridsbröderna och S.S.B. fick kämpa — och inte minst uppbära kritik för — i början av sin verksamhet.

Ivern för kyrkorummets omvårdnad och gudstjänstlivets förhöjande ådagalades också genom småskrifter och artiklar, författade av Brödraskapets respektive S.S.B:s medlemmar. Sålunda publicerade Åmark år 1922 en broschyr, betitlad "Våra kyrkors helgd och vård". Tidigare hade Gabrielsson utgivit en småskrift om "Kyrkovärdarna" (1921). Intresset för kyrkomusik och liturgisk sång hade redan

¹¹ En bok om kyrkan. Utgiven av Svenska teologer. 1943.

1914, dvs. ännu innan Brödraskapets konstituerats, gjort sig gällande genom den av Hugo Berggren m. fl. sagda år utgivna "Dala-Harpan". Ambitionerna på den kyrkliga sångens område skulle efterhand resultera i en oamad — och utåt helt okänd — aktivitet i psalmboksfrågan. På hösten 1917 hade Åmark av Uppsala domkapitel anmodats att avge ett yttrande över "nyaste psalmboksförslaget".¹² Han hade i sitt remissvar påyrkat, att 1819 års psalmbok skulle bibehållas oförändrad och att till denna skulle fogas ett tillägg "fr. o. m. N° 501". Kyrkomötet 1918 kom för sin del inte fram till något annat beslut än att begära, att den förutvarande kommittén skulle få tillfälle att underkasta förslaget en ny granskning. Detta innebar endels en seger för Sigfridsbrödernas linje: ett fasthållande vid 1819 års psalmbok. Önskemålet om ett tillägg till densamma skulle godkännas ett par år senare av ett annat kyrkomöte (1921). Av intresse i hithörande sammanhang är konstaterandet, att Mats Åmarks sväger, Fredrik Böök, satt med i psalmbokskommittén, och att en ivrig korrespondens mellan Åmark och Böök icke torde ha varit utan betydelse för händelsernas utveckling. Frågan om Sigfridsbrödernas engagement i psalmboksdebatten är emellertid ett så vidlyftigt kapitel, att det skulle kräva en särskild undersökning. Klart är i varje fall, att deras insats varit av stor betydelse för händelsernas utveckling. Härtill har väl bl. a. den nära kontakten med Nathan Söderblom bidragit.

Av särskilt intresse, när det gäller den birgittinska linjen, är frågan om Brödraskapets och efterhand S.S.B:s aktivitet beträffande klosterbyggnaderna i Vadstena och deras ev. övertagande för ett mera kyrkligt bruk. Vid den tidpunkt, som det här rör sig om, var klosterbyggnaderna ännu utnyttjade som mentalsjukhus, men tanken på en ny funktion för deras vidkommande, i den mån en avveckling av deras dåvarande uppgift skulle aktualisera-

ras, föranledde redan åren före 1920 en livlig diskussion.

På vårvintern 1918 vistades Axel Lutteman en liten tid på Quisbergs egendom utanför Vadstena som gäst hos Ludvig Lindroth. Han skriver därifrån i ett brev till ärkebiskopen: "Varför ger vår kyrka inte Vadstena större heder? Varför använder inte vår kyrka Vadstena mer än som sker för att höja det svensk-kyrkliga medvetandet hos oss?" Han kommer in på tanken om "en aktiv nutida kyrkogärning av något slag" och föreslår upprättandet av ett internat för flickor i klosterbyggnaderna. Redan den 3 november 1916 — alltså strax efter Birgittavespern i Vadstena — hade Verner von Heidenstam tillskrivit Nathan Söderblom med ett förslag att förvandla det gamla klostret "till en anstalt liknande den, som påbörjats i Sigtuna", och man var beredd — säger v. Heidenstam — att för ändamålet starta en insamling.¹³ Söderbloms intresse för ett institut i Vadstena av Sigtunastiftelsens karaktär är påtagligt — däremot ställde han sig avvisande till "Luttemans förslag om en Birgitta-skola i Vadstena".¹⁴ En av orsakerna härtill synes ha varit, att Söderblom själv umgicks med planer på att starta en flickpension i Saltsjöbaden.¹⁵ Därav blev emellertid intet. Det förelåg alltså 1918 en viss åsikternas konkurrens om klosterbyggnadernas framtida användande. Följande år skulle ett förslag väckas till riksdagen, vilket väl knappast tillfredsställde någon av de tidigare åsikts-

¹² Beträffande revisions- och tilläggsförslag till sv. psalmboken, se A. Arvaston, Svensk psalm under 1900-talet (1959), s. 66 ff.

¹³ En redogörelse för nämnda korrespondens m. m. finns hos S. Dahlquist, Med Nathan Söderblom i Östgötabygd (1966), s. 11 ff. Dessutom innehåller epistolariet åtskilligt stoff av intresse i hithörande sammanhang.

¹⁴ A. a., sid. 13.

¹⁵ De yttre omständigheterna kring detta Söderbloms projekt är inte kända men av de livliga kommentarerna härtill i epistolariet att döma, tycks ärkebiskopen 1918 ha haft mycket avancerade planer på att stifta en flickpension i Saltsjöbaden.

grupperna. Den 31 januari 1919 motionerade Fabian Månsson "om en skrivelse till Kungl. Maj:t angående anordnande av en fri högskola för de kroppsarbetande folkklasserna" och att Kungl. Maj:t härvid måtte "verkställa en utredning om anordnandet i Vadstena klostrets byggnader eller annorstädes" av en sådan folkhögskola.¹⁶ I själva verket kom Månssons motion att ena alla dem, som hyste planer på klosterbyggnadernas framtida användning för ett kyrkligt-kulturellt ändamål. Hans förslag till 1919 års riksdag torde vara en huvudanledning till att redan följande år *Birgittastiftelsen* kommer till stånd med frågan om Vadstena klostrets utnyttjande som sitt huvudsyfte. Frågan om Birgittastiftelsens tillkomst har behandlats i flera skilda framställningar, varför denna sak inte här skall närmare utredas.¹⁷ Men vad som är viktigt att i detta sammanhang påpeka är *de ursprungliga planerna* på Birgittastiftelsens uppgift och funktion. Dessa kom av flera skäl icke att förverkligas. Bl. a. kom Birgittastiftelsen, sedan den fått en egen styrelse, att beträda andra vägar — framför allt rent antikvariska och kulturhistoriska — än dess initiativtagare inom S.S.B. hade avsett. Vidare skulle det komma att dröja en avsevärt längre tid än man då föreställt sig (1920), innan klosterbyggnaderna blev frigjorda, så att de kunde disponeras för annat ändamål.

Vid S.S.B:s första generalkapitel i Vadstena 20—23 juli 1920 redovisade Mats Åmark de resultat, som den på Rockelstadkonventet tillsatta kommittén med uppdrag "att utreda frågan om ett event. förvärf af klosterbyggnaderna i Wadstena" kommit fram till. Vid de under pågående generalkapitel fortsatta förhandlingarna lancerades förslaget att bilda en *Birgittastiftelse*, och riktlinjer för dess verksamhet uppdrogs. Det heter i dessa: "Birgittastiftelsen har som sitt mål att bevara det rika kulturarv, som Sverige äger i Birgittas lif och gärning. Detta mål vill

den förverkliga genom att a) söka få bevara och disponera de gamla klosterbyggnaderna i Wadstena, hvilka inrymma capitalsalen och de lägenheter, som utgjorde nunneklostret, b) efter nutida behof utnyttja dessa lägenheter i den anda, som de ursprungligen afsågo, nämligen till fromhetslivets höjande och till lidande människors stöd och vård."

Birgittastiftelsen konstituerades i Stockholm den 7 oktober 1920, och styrelse tillsattes. Stiftelsens förste ordförande blev prins Eugen.

Stadgarna för Birgittastiftelsen blev definitivt antagna vid ett styrelsesammanträde på Valdemarsudde den 21 februari 1922. De fick följande utformning, vilken klart återspeglar de ursprungligen genom S. Sigfrids Brödraskap och S.S.B. framförda intentionerna, men också bär vittne om efterhand tillkomna andra synpunkter:

§ I.

Birgittastiftelsen har till mål att söka bevara det rika kulturarv, som Sverige äger i den heliga Birgittas liv och gärning.

§ II.

Detta mål vill Birgittastiftelsen förverkliga genom att 1. söka få bevara och disponera de gamla klosterhusen i Vadstena, ävensom inom samma område liggande nyare byggnader; 2. efter nutida behov, i den mån detta kan ske utan störande ingrepp på de gamla byggnadernas karaktär, utnyttja dessa lägenheter i den anda, som de ursprungligen avsågo, nämligen till fromhetslivets och bildningens höjande samt till lidande människors stöd och vård. — Styrelsen äger att efter den närmare utredning, som kan vara erforderlig, bestämma om sättet för dessa syftemåls förverkligande, varvid bör i främsta rummet ifrågakomma: a) att tillgodose Vadstena församlings behov av lämpliga lokaler för församlingsarbetet; b) att utbildade Vadstenasystrar, som — oavlönade (i sin hemort vid sidan av sitt egentliga levnadskall) eller avlönade — särdeles på

¹⁶ Motion i Andra kammaren 1919, nr 301.

¹⁷ Se B. I. Kilström m. fl. *Societas Sanctae Birgittae 1920—1970*, s. 15 ff.; A. Lindblom, *Femtio år med Birgitta (1970)* samt Dahlquist, a. a., s. 13 ff.

landsbygden, skola vara till hands med hjälp och bistånd åt sjuka och nödställda, vaka hos ensamma och döende samt biträda sjuksköterskor, diakonissor och församlingssystrar vid epidemier och andra förefallande behov. — Här avses vad som skulle kunna kallas en folkhögskolekurs i sjukvård och barnavård, och Vadstena-systrar måste noga skiljas från diakonissor, församlingssystrar och andra fullt utbildade sjuksköterskor och kunna icke ersätta sådana; c) att för väl begåvade, i första hand obemedlade, unga flickor, så snart omständigheterna det medgiva, anordna en bildningsanstalt i strängt enkla former men med högsta ideal och väl kvalificerade intellektuella resurser, allt i god överensstämmelse med Birgittas och hennes stiftelses bildningssträvanden; i denna högre utbildning bör ingå även undervisning i högre textilkonst med anknytning till Vadstena tradition; d) att fylla det växande behovet av en värdig samlingsplats, dit yngre som äldre från särskilt södra och mellersta Sverige kunde samlas till möten, konferenser och kurser för religiösa och eljest ideella strävanden; e) att såsom i gångna tider bliva en tillflyktsort för människor, som söka och äro i behov av en stilla, enkel och stämmningsrik plats, där de tillika möta ideella strävanden och ett rikt svenskt andeliv samt tillfälle till vila och arbetsro. — 3. Birgittastiftelsen vill också i samarbete med Birgittamuseiföreningen i Vadstena söka samla och vårda skatter i konst och litteratur, vilka äga samband med den heliga Birgittas person och livsverk.¹⁸

§§ III—X innehåller bestämmelser av rent föreningsformell karaktär.

Birgittastiftelsen hade påtagit sig ett omfattande program. Den började vidare sin verksamhet i en av dyrtid och arbetslöshet präglad tid. Skilda skäl, bl. a. den fördröjda utflyttningen av de mentalsjuka från klosterbyggnaderna, bidrog till att Birgittastiftelsen icke så fort kom i gång med planerade åtgärder. Först 1930 medgav Kungl. Maj:t, att vissa delar av nunneklostret fick utrymmas och t. v. disponeras av Birgittastiftelsen. Då kunde efterhand de omfattande restaureringsåtgärder vidtagas, vilka först väsentligt senare —

sedan byggnaderna i sin helhet kunnat lösgöras från sin sjukhusfunktion — lett fram till de strålande resultat, som vi i dag kan glädja oss åt.¹⁹ Birgittastiftelsen har nu, sedan nunneklostret i dess helhet restaurerats, åtminstone delvis förverkligat intentionerna från 1920-talets början. Man har skapat en miljö i och genom sitt gästhem, där människor verkligen kan finna vila och rekreation. Man har även genom sitt förnämliga bibliotek erbjudit möjligheter för studier på ett sätt, som gör att den tidigare nämnda tanken på en parallell till Sigtunastiftelsen i viss mån förverkligats. — Under en period har munkklostret, som också ställts till Birgittastiftelsens disposition, fått fungera som folkhögskola. Men f. n. står denna byggnad tom, och framtiden får utvisa, vilken uppgift som skall tilldelas munkarnas gamla kloster. Man kan vidare konstatera, att Birgittastiftelsen — genom det restaurerade nunneklostret — har ställt sådana lokaler till förfogande för Vadstena församling, ja, också för betydligt större sammankomster, varom protokollet år 1922 talade. Men den speciellt birgittinska tanken på en utbildning av s. k. Vadstena-systrar har däremot helt och hållet kommit i skymundan.

Rent allmänt sett har alltså Birgittastiftelsen kommit att ägna sig åt det rent kulturhistoriskt betingade arvet från Vadstena kloster, under det att S.S.B. fått ägna sig åt det religiösa och kyrkliga pro-

¹⁸ Birgittastiftelsens protokoll nr 3 (den 21 februari 1922). Vid sammanträdet lämnades en närmare redogörelse för de skilda kommittéernas arbete, vilka hade haft att var för sig utreda de olika aktiviteter, som planerats vid tidigare sammanträden.

¹⁹ Om Birgittastiftelsens arbete se C. Hamilton, Birgittastiftelsen i Vadstena, i den ovan nämnda Birgittaboken, s. 9 ff. samt A. Lindblom, Från folkungapalats till gästhem. En orientering för besökare i Vadstena Klosters Gästhem. Utgiven av Birgittastiftelsen 1965. En utförlig skildring av Birgittastiftelsens arbete — i underfundom dramatiska yttre omständigheter — har givits i Lindbloms ovan nämnda bok Femtio år med Birgitta (1970).

gram, som skisserades av de män och kvinnor, vilka räknas som dess stiftare och tillskyndare. Hugo Berggren betecknade i sin ovan nämnda jubileumsföreläsning S.S.B. såsom en bärare av den klassiska linjen i svenskt andeliv. År 1973, när det stora Birgittajubileet firades, kunde man kanske klarare och tydligare än förut skönja, att S.S.B. fyllt en mycket viktig funktion som förmedlare av klassiska

fromhetsideal och gudstjänstformer till vår tid. Det visade sig, att målsättningen från 1920 har förverkligats. Det framstod också mycket tydligt, att en annan vision hos de första tillskyndarna av en högkyrklig sammanslutning blivit verklighet, nämligen praktiserandet av en ekumenik, som låtit just Birgittagestalten framstå såsom en enande faktor av tidigare oanade mått.

Arvid David Hummel, en svensk i St. Petersburg

Av Päiviö Tommila

(Ur Historiell arkiv 59, 1964. Förkortad övers. av Tuuli Forsgren)*

Arvid-David Hummels namn mötte jag för första gången, då jag för min doktorsavhandling forskade i den korrespondens som år 1813 utväxlades mellan kejsar Alexander I och dennes utrikesminister greve Nikolai Rumjantsov. Sommaren 1961 var jag i Sverige och började då söka efter närmare informationer om Hummel. I samband med dessa undersökningar fick jag vetskap om att man då även på andra håll i Finland riktat intresset mot Arvid-David Hummels person. I början av år 1958 hade det i "Hufvudstadsbladet" pågått en diskussion omkring en bok, vars författare till en början inte var bekant, men vilken var Hummel.¹ En av deltagarna i denna diskussion, nämligen Ester-Margaret von Frenckell, intresserade sig därefter vidare för Hummel och publicerade år 1960 en brett upplagd artikel om hans verksamhet och återvände till ämnet i "Genos" samma år.² På hösten 1961 publicerade Keijo T. Korhonen i "Historiell Aikakauskirja" den rapport, som Hummel skrev från sin resa till Finland i slutet av år 1826 och som Korhonen funnit bland papperen i kejsarens kansli.³

Arvid-David Hummel⁴ var författare, diktare, tjänsteman, censor och naturvetenskapsman, men inte inom något av dessa gebit gjorde han sig så bemärkt, att eftervärlden behöll honom i sitt allmänna medvetande. På sin tid var Hummel dock inte en så obetydlig personlighet som man på grund av det just sagda skulle kunna anta. Hans levnadslöpp är dessutom tidstypiskt och som sådant intressant.

Hummel föddes i Göteborg den 30.4.

1778 som son till landssekreteraren, sedermera borgmästaren Hans Hummel. Han tillhörde en gammal sydsvensk borgar-, präst- och tjänstemannasläkt. Möderne-släkten Moller härstammade från Finland. Som 14-åring skrevs han in vid Uppsala universitet och avlade redan efter två år, 1794, hovrättsexamen. År 1796 blev han utnämnd till vice auditör vid Curt von Stedingks regemente och stadsnotarie. Hösten 1801 flyttade han till Stockholm, där han i slutet av år 1802 blev protokollsekreterare i utrikesexpeditionen. Denna tjänst innehade han ända till våren 1807, då han tvingades att fly ur landet.

Redan som skolgosse intresserade sig Hummel mycket för litteraturen. Ganska tidigt började han med egna litterära försök; endast 13 år gammal publicerade han sin första dikt. Han gjorde sig väl förtro-

* Utgiven på förslag av och med ekonomiskt stöd från Nordiska kulturkommissionens expertkommitté för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska.

¹ E. R. Gummerus: Adélaide eller oskulden. Hbl 22.1.1958. — L. G. von Bonsdorff: Vem var "Le Vestrogoth H"? Hbl 28.1.1958. — Yrjö Blomstedt: "Le Vestrogoth H". Hbl 30.1.1958. — Ann-Mari Mickwitz: Assessor Hummel. Hbl 1.2.1958. — Ester-Margaret von Frenckell: Hummel än en gång. Hbl 6.2.1958.

² Ester-Margaret von Frenckell: Arvid David Hummel. En begåvad slarver. Historiska och litteraturhistoriska studier 35. Hfors 1960. — Ibd. Arvid David Hummel och hans familj. Genos 1961 s. 24—27.

³ Keijo T. Korhonen: Venäjän salaisen poliisin tiedottajan huomioita Suomesta vuonna 1826. HAik 1961 s. 212—23 (lakttagelser gjorda av den ryska hemliga polisens rapportör i Finland år 1826).

⁴ H. skrev som ung sitt namn utan bindestreck, men senare med bindestreck, vilket konsekvent användes i denna artikel.

gen med den förhärskande fransk-klassicismens ledande företrädare inom litteraturen. Hans litterära förebilder var Voltaire, Rousseau, J. H. Kellgren, F. M. Franzén och C. G. af Leopold, framför allt Kellgren. Dessutom läste Hummel också Schiller, Lessing och engelsmannen Alexander Pope. Han kände väl till upplysningens idéer och den just pågående franska revolutionens deklamationer. Han blev en deciderad anhängare av yttrande- och tryckfrihet, han verkade för socialt likaberättigande och kritiserade skarpt kyrkan. Alla dessa tankar kommer fram i hans litterära produktion mot slutet av 1790-talet.

Liksom Kellgren skrev den unge Hummel dikter och prosa, skådespel och teaterkritik. Hans stil var flytande och lättläst och hans samtida prisade honom för detta. Hans egentliga område var satiren, något som man kan se i många av hans dikter och i hans skådespel. Hummels produktion ägde inte någon större originalitet, men han ansågs dock mycket lovande. Även om hans bästa diktverk "Qvinnan" stammar från tiden i Stockholm, var han på det hela taget inte i stånd att uppfylla de förväntningar, som ställdes på honom.

Hummel hade ett mycket känslösamt kynne. Misslyckanden tog honom ofta så hårt, att han råkade i fullständig depression. Han var en god sällskapsmänniska och visade även tydliga tendenser à la en Don Juan. Han hade en benägenhet för att leva sorglöst i stil med bohemer och eftersom han ingalunda var ekonomiskt lagd, befann han sig ständigt i penningssvårigheter. Så förhöll det sig särskilt sedan han år 1804 hade ingått äktenskap med Sofia Öhman och familjen snart utökades med två söner. Även fru Hummel var oekonomisk och därför levde familjen över sina tillgångar. I början av år 1807 ansatte fordringsägarna Hummel så till den grad, att en konkurs tycktes ofrånkomlig. I det läget förfalskade han sin faders namn på en skuldsedel. Saken upptäcktes snart och

Hummel ansåg det bäst att lämna landet. Olycka hemsökte verkligen familjen, ty hans yngste son hade dessutom dött just då. Hummels fader lovade att sörja för familjen i sonens frånvaro. Hummel själv försvann till Petersburg.

Som lärare i Petersburg

Varför flydde Hummel just till Petersburg? I Petersburg kände ingen honom i förväg och det låg tillräckligt avlägset för att ryktena inte omedelbart skulle hinna dit. Men ändå låg Petersburg nära hemlandet. Dessutom var det sedan gammalt en tillflyktsort för svenskar, som flydde undan politiskt förtryck eller brott. Viktigast var dock, att Hummel hade möjlighet att få en auktoritativ beskyddare i Petersburg. Där befann sig nämligen såsom svensk ambassadör general Curt von Stedingk, vid vars regemente den unge Hummel en gång tjänstgjort som auditor. Vi vet inte i vilken mån Hummel kände greve Stedingk från förut, men troligtvis hade han i alla fall träffat denne någon gång; i sin tjänst vid konungens kansli hade han säkert också lärt känna det goda anseende, som Stedingk åtnjöt. Borgmästare Hummel där- emot torde ha känt greven bättre.

I

I egenskap av tjänsteman vid utrikesförvaltningen hade Hummel naturligtvis haft möjligheter att erhålla många nyttiga informationer om förhållandena i Petersburg. Även via litteratur hade han haft tillfälle att bekanta sig med förhållandena i framför allt den ryska huvudstaden. Några år tidigare (1799—1800) hade det nämligen på svenska utgivits ett brett upplagt verk, som presenterade Petersburg. Verket var utarbetat av Heinrich Storch, en tjänsteman i det ryska utrikesministeriet och de svenska tidningarna hade på sin tid grundligt presenterat och refererat det.⁵

⁵ Heinrich Storch: Beskrifning om St. Petersburg. Stockholm 1799—1800. Originalupplagan var tyskspråkig och tryckt i Riga 1794.

Sedan gammalt var det sed, att resande från Sverige och Finland först styrde sina steg till de "värdshus", som ägdes av de svenska och finska församlingarna i staden, innan de började söka efter en stadigvarande bostad.⁶ Även Hummel begav sig till den svenska församlingens kyrkoherde och förhörde sig om möjligheterna att åtminstone för någon tid få bo i något av församlingens rum. Svaret blev jakande och sålunda träffar vi sommaren 1807 Hummel boende vid Lilla Stallgårdsgatan.⁷ Han fick bo i en hemvan omgivning, i en miljö, där man talade svenska.⁸ Fast den svenska församlingens medlemmar var ganska förtyskade. Tyska ansågs vara ett bättre språk än svenska, varför man också strävade efter att tala det: "es ist hier die Mode nikt viel Swedisch zu sprekhen" — fastän förmågan inte alltid var så mycket att skryta med. Svenska språket var dock förhållandevis vanligt i Petersburg, ty såväl de från Sverige inflyttade som en stor del av dem, som flyttat in från Finland talade det, vartill kommer att även några av Petersburgs tyskar hade lärt sig det. Enligt en beräkning, gjord av Ehrström 1829, talades eller åtminstone förstods svenska av var hundrade petersburgare.⁹

Till Hummels karaktärsegenskaper hörde sällskaplighet och förmåga att snabbt bli vän med människor. Så träffar vi honom också snart såsom en ofta sedd gäst i kyrkoherde Carl Tawasts prästgård, där han hade möjlighet att bekanta sig med församlingens och alltså den svenska koloniens ledande personer i Petersburg. Där träffade han även den just utnämnde hjälpprästen Georg Alexander Örn, som var viborgare liksom Tawast.¹⁰ Säkert kunde han inte heller undvika att träffa även den finska församlingens präster, fastän kyrkoherdarna inte stod på så god fot med varandra. Såsom kyrkoherde i den finska församlingen hade C. G. Mandelin från Raumo tjänstgjort sedan 1793; samma år som Hummel flyttade in ut-

nämndes sakkolaborant G. C. Wirenius till hjälppräst.¹¹

Av sina nya bekantskaper fick Hummel utan tvivel många goda råd om hur han skulle ordna sitt liv i Petersburg. Från den centralt belägna bostaden var det lätt att göra utflykter i staden. Jämfört med Stockholm var Petersburg en verklig storstad — den hade omkring 280 000 invånare vid denna tid. Den bestod till största delen av områden med tvåvåningshus, dessutom delades den upp av Neva med mynningar och talrika kanaler. En person, som höll på sin värdighet och som ville bli uppmärksam, skyndade sig att genast efter ankomsten till Petersburg hyra ekipage för att lära känna staden och skaffa sig bekantskaper. Detta kostade dock mycket och endast verkligt förmögna kunde göra det.¹² Hummels ekonomiska ställning var inte sådan, att han skulle ha kunnat hyra egna vagnar; det är knappast troligt att han hade råd till en hyrkusk en gång.

På sina rundturer kunde Hummel titta in på stadens talrika värdshus och matställen. Petersburgare, som räknades till bättre folk, satt visserligen inte på sådana ställen på det sätt som var vanligt i Central-Europas storstäder utan tillhörde olika slags slutna klubbar, men en mindre bemedlad landsflyktning behövde säkert inte alltid hålla på sin värdighet i detta avseende. Till saken hörde, att ståndspersoner, som var främlingar i Petersburg, sökte sig till bekanta eller medvetet skaf-

⁶ Anteckningar om St. Petersburg. Tidningar ifrån Helsingfors (TH) 22.1. 1830.

⁷ H. t. Gjørwell 20.5.1810. Gjørwells brev-saml. i KB.

⁸ Anteckningar om St. Petersburg. TH 22.1. 1830.

⁹ E. G. Ehrström: Historisk Beskrifning öfver St. Catharina och St. Maria församlingar eller Svenska och Finska Församlingarna i St. Petersburg, Åbo 1829, s. 207—213.

¹⁰ Om dessa präster se Ehrström s. 66, 77.

¹¹ Ibid. s. 100—01, 109.

¹² M. P. Vjatkin (red.): Otserki istorii Leningrada I. Moskva—Leningrad 1955 s. 507 och 513.

fade sig sådana bekanta, att de sedan kunde besöka dem hemma och avnjuta vad som bjöds.¹³ Petersburgarna var i allmänhet mycket gästfria, och gästerna väntades just vid middags- och supédags. Eftersom middagstiden varade från klockan 14 ungefär och till klockan 18, så kunde en person, som organiserade sig väl, hinna besöka t. o. m. tre middagar på en och samma dag, om han ville. Framför allt ogifta unga män utnyttjade dessa möjligheter till den grad, att de på detta sätt livnärde sig själva på andras bekostnad. Den ekonomiska fördelen med detta system upptäckte säkert även Hummel snabbt; det besparade honom ju i alla fall en märkbar del av matkostnaderna. Hans regelbundna besök hos kyrkoherde Tawast torde delvis ha haft just denna orsak.

II

Det viktigaste för en landsflykting var att finna en inkomst. Fastän fadern hade lovat att sörja för den första tidens utgifter — uppenbarligen genom att skänka sonen en bestämd penningssumma — så höll det inte länge på det viset. Dessutom måste Hummel försöka tjäna så mycket, att han kunde betala sina skulder och även sörja för sin familjs uppehälle.¹⁴

Hummel hade alltid varit intresserad av böcker, såväl av att läsa dem som att samla dem. I Sverige hade han haft ett för den tidens förhållanden betydande bibliotek. Böcker var också något internationellt; bland dem var en bokälskare hemma överallt, såväl i Petersburg som i Stockholm. Omedelbart efter ankomsten började Hummel också att söka kontakter med de litterära kretsarna och biblioteken. I början av sommaren blev han bekant med biträdande bibliotekarien på det kejserliga Eremitagets bibliotek, doktor Johann Philipp Krug, vilken visade sig vara en mycket nyttig bekantskap.¹⁵ Krug var tyskfödd och hade kommit till Ryssland såsom informator femton år tidigare. Han var en bemärkt forskare och kännare

av gamla ryska mynt och hade tack vare sina vetenskapliga förtjänster år 1805 utnämnts till assistent i Ryska Vetenskapsakademien och till biträdande bibliotekarie vid Eremitaget. Vid den tid då Hummel blev bekant med honom, hade han just blivit extraordinarie akademiker vid Vetenskapsakademien. Dessutom var han nämnda akademis historiograf. Trots sin flitiga forskariver var Krug inte på något sätt kammarlörd eller isolerad. Han hade många vänner och bekanta och var en omtyckt sällskapsmänniska. I egenskap av ungarlörd hade han dessutom gott om tid att tillbringa kvällarna i vänners lag.¹⁶ Eftersom båda var passionerade bokälskare, goda sällskapsmänniskor och lätt blev bekanta med folk, så är det inte underligt, att Krug och Hummel blev goda vänner.

Naturligtvis började Hummel genast att fråga sin nye vän om möjligheterna på biblioteksbanan i Petersburg. Då framgick det, att Krug själv en längre tid varit i behov av en amanuens. De skönlitterära verk, som hade inkommit till Eremitagets bibliotek de senaste åren, var till stor del oordnade på grund av brist på arbetskraft.¹⁷

En amanuens tjänst var som skapt för Hummel. Eremitaget behövde en kännare av nyare litteratur och Hummel kunde anse sig som en sådan. Men hur skulle han kunna få platsen?

Tillträde till en tjänst på Eremitaget var till stor del beroende av överbibliotekarie Köhler. Denne avgjorde dock inte slutgiltigt saken, ty hela biblioteket löd under överhovmarskalk N. A. Tolstoj. Eftersom Hummel var utlänning, berodde hans utnämning på kejsaren. Hummel behövde

¹³ Storch 1799 s. 145—48, 152.

¹⁴ Storch 1800 s. 149—50.

¹⁵ H. t. Stedingk 13.7.1807. Sted. ark. 110. Stedingska arkivet förvaras i Svenska RA.

¹⁶ H. t. Stedingk sommaren 1807 (odaterat) och 22.8.1807. Sted. ark. 110.

¹⁷ Recueil des actes de la Séance publique de l'Académie Imp. des Sciences de St.-Pet. 1844 s. 4—16. — Anteckningar om St. Petersburg. TH 26.3.1830.

en inflytelserik gynnare. Och en sådan kunde han uppenbarligen endast erhålla i den svenske ambassadören general Stedingk.

Vi vet inte i vilken mån Hummel hade kontakt med greve Stedingk omedelbart efter sin ankomst till Petersburg. De brev, som Hummel på sommaren 1807 skrev till den semestrade ambassadören, ger en bild av att herrarna nog hade träffats på våren, men att det då ännu inte hade uppstått någon närmare kontakt dem emellan. Hummel ansåg dock att generalen hade honom i så gott minne, att han vågade skriva till denne om sina planer och be denna påverka överhovmarskalk Tolstoi.¹⁸

Greve Stedingk gick även med på denna begäran, men hans rekommendationer fick inte önskad effekt. Av allt att döma tycks det under senhösten ha spridits rykten i Petersburg om Hummels förehavanden; Hummel själv beskyllde den finska församlingens kyrkoherde Mandelin för att hysa illvilja mot honom. Enligt Hummels åsikt hatade Mandelin svenskar och var av detta skäl alltid redo att tala illa om dem. Det värsta från Hummels sida sett var att kyrkoherde Mandelin genom sin hustru var släkt med överbibliotekarie Köhler, som på detta sätt genast fick höra allt om den landsflyktige, som sökte till biblioteket. Kyrkoherde Tawast å sin sida gjorde sitt bästa för att försvara Hummel, men trots detta började Köhler förhålla sig negativ till dennes anhållan. Enligt informationer, som Hummel erhöll, hade överhovmarskalk Tolstoi däremot en positiv inställning, men mot Köhlers vilja var han knappast villig att utnämna Hummel. Saken avgjordes slutligen genom kejsarens avslag.¹⁹

Kejsarens inställning berodde dock på helt andra skäl än personliga. Förhållandet mellan Sverige och Ryssland hade under hela hösten 1807 fortlöpande tillspetsats och ledde trots kejsar Alexanders motsatta strävanden till krig i februari 1808. Det

är förstaeligt, att kejsaren i det läget inte ville gynna en svensk.²⁰

Våren 1808, ett år efter Hummels ankomst till Petersburg, var han tillbaka i samma belägenhet som sommaren 1807. På grund av krigsläget var hans ställning dessutom ännu svårare nu än tidigare, ty han hotades av förvisning ur Ryssland.²¹ Det enda som kunde rädda honom från det ödet var att han snabbt skaffade sig något slags tjänst i staden. Att i detta läge återvända till Sverige försökte Hummel nämligen undvika.²² Hans ställning förvärrades ytterligare av att general Stedingk skulle lämna Petersburg, så fort sjön gick upp och att han på det viset skulle förlora sin beskyddare.

Den ekonomiska hjälpen från borgmästare Hummel tycks ha räckt ända till hösten 1807.²³ Då Arvid-David vid den tidpunkten ännu inte fått någon lösning på sitt biblioteksärende, hotades han av rena nöden. I detta läge tog greve Stedingk honom till informator för sina barn, en tjänst som Hummel var särdeles lämpad för på grund av sina stora språkkunskaper och sin beläsenhet.²⁴ Det är möjligt, att Stedingk redan nu utnyttjade Hummel som sekreterare i en del ärenden på det sätt som senare skedde. Hummel hade en ledig penna, medan pennan inte riktigt

¹⁸ H. t. Stedingk 22.8.1807. Sted. ark. 110. — Om Köhler se Recueil des actes 1838 s. 3—10 och 71—140.

¹⁹ H. t. Stedingk 23.1., 29.1., 3.2. och 22.2. 1808. Sted. ark. 126. RA.

²⁰ H. t. Stedingk 3.2.1808. Sted. ark. 126.

²¹ H. t. Stedingk 29.1.1808. Sted. ark. 126.

²² Det förtvivlade läget framgår också av att H. som i början framställt önskemål om en årslön på 1 500 rubel vid biblioteket, nu var beredd att acceptera vilken lön som helst, bara han kunde försäkra sig om att bli kvar i Petersburg. H. t. Stedingk sommaren 1807 (odaterat) och 29.1.1808. Sted. ark. 110, 126.

²³ H. t. Stedingk 13.7.1807. Sted. ark. 110.

²⁴ I brev t. Stedingk 22.2. nämner H. att han undervisat Stedingks barn i ett halvår. Det betyder att Stedingk skulle ha anställt honom i månadsskiftet sept./okt. 1807. Sted. ark. 126. — I Stedingks familj fanns 6 barn, varav troligen endast de 4 äldsta var H:s elever. De yngsta barnen var vid denna tid 5 och 2 år. Elgenstierna VII s. 556.

ville lyda den gamle generalens hand längre. Tjänsten som informator kunde dock bara vara till dess att Stedingk var tvungen återvända till Sverige på våren 1808. Även om Hummel inte landsförvisades hotade nöden honom, om han inte snabbt fick någon ordning på sin framtid.

Hummel diskuterade utan tvivel de flesta av sina svårigheter med Stedingk.²⁵ Trots att Stedingk vid krigsutbrottet hade förlorat sin officiella ställning som ambassadör, hade han på intet sätt förlorat alla de vänskapsband, som han knutit under många verksamhetsår i Petersburg och kunde därför vid behov fortfarande verka för Hummels bästa.²⁶ Det är uppenbart, att Stedingk kände något slags ansvar för sin f. d. auditörs existens och ville hjälpa honom efter bästa förmåga.

Arbetet som informator hade gjort Hummel intresserad av undervisning, och efter att ha diskuterat saken med sina bekanta beslöt han att pröva lyckan på det området.²⁷ Nu visade sig general Stedingks rekommendationer vara effektiva än föregående sommar. Greve N. N. Novosiltsev, som ledde skolväsendet och var ungdomsvän till kejsaren, var positivt inställd till Hummels intentioner. Två månader efter det att Hummel tagit initiativ i saken, dvs. i slutet av april år 1808, utnämndes han till lärare med titeln guvernör vid gymnasiet i Petersburgs guvernement. På vilket sätt Novosiltsev hade förmått kejsaren att godkänna utnämningen framgår inte i källorna. Eftersom Hummels lön skulle bli 490 silverrubel om året i stället för det normala som var 750 rubel — för honom förklarade man, att detta berodde på att han inte kom från ämbetsmannakåren — så är det möjligt att Novosiltsev fick kejsarens medgivande enbart genom att pruta och att lova, att Hummel inte skulle få samma ställning som övriga lärare. Men trots den låga lön han skulle få hade Hummel skäl att vara nöjd med ärendets utgång. Sko-

lans lärare tillkom nämligen såsom förman ett eget rum, gratis ljus och värme, fri mat och te, dvs. helpension. På det sättet blev nämligen de 490 silverrublerna, som i sig själv motsvarade medellönen för en skrivare, nästan ren inkomst, ty levnadskostnaderna med undantag av kläder, drog knappast någonting alls. Hummel kunde snart konstatera, att skolan när allt kom omkring erbjöd honom en bättre existens än vad biblioteket skulle ha gjort.²⁸

Gymnasiet låg vid Stora Metšanskigatan och var grundat 1804. Undervisningen hade i början varit gratis åt alla. Men då det visade sig att det inte fanns möjligheter att ordna vistelsen i Petersburg på ett tillfredsställande sätt för många av de sökande, hade man snabbt grundat ett internat för adliga gossar i anslutning till skolan. Dessa fick eget rum och helpension och de hade en särskild lärare, guvernören, som sörjde för dem. Guvernörerna, av vilka Hummel nu också blev en, bodde i skolbyggnaden liksom i allmänhet även skolans ordinarie lärare gjorde. Skolans rektor var det av såväl elever som lärarkår avhållne kollegierådet Engelbach. Det fanns åtta ordinarie lärare. På Hummels avdelning fanns våren 1808 40 elever.²⁹

²⁵ Jfr Hummel: Adélaide I s. 18, där H. troligt berättar om sina egna diskussioner med Stedingk.

²⁶ Friedrich von Schubert: Unter dem Doppeladler. Erinnerungen einer Deutschen in russischem Offizierdienst 1789-1814. Stuttg. 1962.

²⁷ H. t. Stedingk 22.2.1808. Sted. ark. 126.

²⁸ H. t. Stedingk 27.4.1808. Sted. ark. 126. — H. t. Gjörwell 28.9.1809.

²⁹ Anteckningar om St. Petersburg. TH 27.9. 1830. — H:s tidigare nämnda brev till Stedingk 27.4.1808. — Stjernvall från Petersburg till sin hustru 29.10.1810 (g. st.). Stj.-saml. 11. Stjernvallska samlingen förvaras i finska RA. — Kollegierådet Engelbach var sedan 1814 Armfelts sekreterare och därefter översättare vid kommittén för finska ärenden. C. J. Walleen t. J. A. Esrenström 5.10. 1814. Stj.saml. 14.

III

Nästan alla Hummels litterära intressen hade blivit avbrutna våren 1807, och först nu ett år senare kunde han åter tänka på dem. Vid det laget hade också hans värsta misströstan skingrats och han var på väg att återfå sin aktiva vitterleksanda. Det första han uppmärksammade, då han återvände till sina litterära intressen, var hur dåligt man kände till svensk litteratur i Petersburg; t. o. m. vid Eremitagets bibliotek var den nordiska avdelningen överraskande liten.³⁰ Den andra upptäckten var att det i Ryssland utkom mycket sådan litteratur, som å sin sida inte var alltför känd i Sverige. I Ryssland kunde man också komma över sällsyntheter, som var efterfrågade i Sverige. I Petersburg fanns ett tiotal bokhandlare, som förde framför allt äldre litteratur och som inbjöd en bibliofil att göra intressanta fyndraider.³¹ För en energisk man öppnade sig alltså goda möjligheter att verka som något slags kulturattaché mellan litterära kretsar i Ryssland och Sverige, ett tillfälle som Hummel inte heller lämnade outnyttjat. Under åren 1808—11 koncentrerade han också sin huvudsakliga uppmärksamhet dels på att göra svensk litteratur känd i Ryssland och dels på att därifrån förmedla litterära informationer till Sverige.

Det var naturligtvis viktigt för Hummel att ha relationer till de litterära kretsarna i Petersburg. Tyvärr är informationerna om hans bekantskapskrets så knappa, att det inte är möjligt att skissera upp någon särskilt noggrann bild på det området. Vi vet i alla fall, att han, då han skaffade böcker att sända till Sverige, kom i kontakt med de flesta av bokhandlarna, men han tycks inte ha blivit närmare vän med någon av dem. Bekantskapen med den unge bibliotekarien greve Tolstoj förskaffade honom hans första litterära vänner.³² Såsom sin bästa vän nämnde han hösten 1809 det unga hovrådet Alexander Turgenjev, som hade studerat i Göttingen och som ägde ett stort bibliotek.³³ Den vän,

som Hummel hade den största nyttan av, torde ändock ha varit hovrådet Krug, nämnd redan tidigare. Denne intog i egenkap av bibliotekarie och Vetenskapsakademins historieskrivare en mycket central ställning inom de litterära kretsarna.

För Hummels möjligheter att verka var det även viktigt, att man också i Petersburg visste något om hans egen förmåga inom det litterära området. För den skull började han planera en översättning av något av sina verk till ett världsspråk och beslutade sig slutligen för att översätta dikten "Qvinnan" till franska. Till översättare fick han greve B. C. Santin, som en gång i tiden hade vistats i Stockholm och som också hade översatt Kellgren till franska. Vid årsskiftet 1808—09 gick manuskriptet i tryck och verket utkom på våren 1809. Förutom själva dikten innehöll broschyren en ganska lång kommentar, där diktaren redogör för verkets tillkomst och översättningsarbetet, samt en ganska kort minnesdikt, som var Hummels första dikt, skriven på franska.³⁴

I Petersburg blev Hummels språkkunskaper naturligtvis till nytta för honom i all hans verksamhet. Det bodde många tyskar i Petersburg och den bildade klassen kunde franska, många kanske bättre än ryska.³⁵ Hummel studerade också ryska, men ännu på hösten 1809 säger han, att han knappast kan detta språk alls.³⁶ Redan ett år senare behärskade han det i alla fall mycket bättre.³⁷ Svenska kunde han bara tala tillsammans med landsmän. Där till hade han dock allt mer sällan tillfälle

³⁰ Anteckningar om St. Petersburg. TH 15.3. 1830.

³¹ Storch 1800 s. 104—06.

³² H. t. Stedingk 22.8.1807. Sted. ark. 110.

³³ H. t. Gjörwell 28.9.1809.

³⁴ "Les Femmes", epilog och ett däri publicerat brev t. H. från greve de Santin i Köpenhamn 3.12.1808.

³⁵ Storch 1800 s. 274—76: ståndspersoner behärskade vanligen såväl ryska och tyska som franska.

³⁶ H. t. Gjörwell 28.9.1809.

³⁷ Se s. 47.

från och med våren 1808, ty flyttningen från den svenska församlingen gjorde honom främmande för bruket av svenska dagligen. Franskan blev med tiden alltmer hans egentliga vardagsspråk och det var också det främmande språk han behärskade bäst från början. Han talade franska med sina ryska bekanta och fick med tiden allt oftare använda det också skriftligen, så att hans svenska avtog och blev allt stelare. Efter bara några års vistelse i Petersburg skrev han helst sina brev på franska även till de svenska vännerna.³⁸ Också i sina senare litterära alster började han odla franska språket, varpå dikten i utgåvan av "Les Femmes" var det första provet.

För en så ivrig bokälskare som Hummel erbjöd Petersburg många möjligheter. I praktiken fick han pröva sina kunskaper på detta område, då han fick i uppdrag att ordna hovrådet Turgenjevs stora bibliotek.³⁹ Trots att Hummel inte har lämnat eftervärlden några upplysningar om sitt eget bibliotek vid denna tid, så började han av allt att döma så fort han fick möjlighet därtill i Petersburg att samla ett nytt bibliotek i ersättning för det förlorade i Stockholm.

Han koncentrerade sig dels på förvärv av rariteter, dels på att skaffa svensk litteratur. I sistnämnda syfte stod han åtminstone under åren 1809—11 i brevkontakt med sina gamla vänner Gjörwell och P. A. Wallmark, framför allt med Gjörwell. Båda sände honom bokpaket, som Hummel i sin tur kvitterade genom att sända rysk litteratur.⁴⁰ Även om Hummels brev till Gjörwell inte ger någon klar bild av saken, så är det dock uppenbart, att han använde en del av den svenska litteratur han erhöll som bytesvara i Petersburg, dvs. han lät det gå vidare till sina vänner i staden och fick andra böcker av dem. På detta sätt kunde han också göra svensk litteratur och forskning känd. Eftersom Hummel visste att högt värdesätta de verk han köpslog om, gjorde han

säkert inga förluster på denna sorts byteshandel.⁴¹

Hummel hjälpte aktivt sina bekanta i Petersburg att få informationer från Sverige. Framför allt hovrådet Krug visade i många sammanhang intresse för Sverige och Hummel gav honom beredvilligt hjälp till den studie han höll på att avfatta om forngravarna vid Axvalla hed. Det intresse som Krug hyste för Nordens forntid, var så levande, att Hummel ansåg sig skyldig att få svenskarna att på något sätt uppmärksamma honom. Därför skrev han hösten 1811 till ordföranden i Göteborg Vetenskaps societet, som var hans gamle ungdomsvän C. F. af Wingård, och bad denne att societeten skulle ge hovrådet Krug ett diplom för dennes förtjänster. Initiativet ledde också till ett positivt resultat och Krug var oförställt glad över den ära, som kom honom till del.⁴²

Hummel översatte också några svenska skrifter till ryska och franska. Till tidningen "Vystnik-Evropy" sände han t. ex. en artikel av Gjörwell. Översättningen av den gick förresten till på ett sätt, som var karakteristiskt för det flerspråkiga kulturlivet i Petersburg. Hummel översatte muntligen Gjörwells svenskspråkiga artikel till franska för Alexander Turgenjev, som omedelbart skrev ner den på ryska.⁴³ 1810, alltså följande år, översatte Hummel till

³⁸ H. t. C. F. af Wingård 19.12.1811. Brev t. C. F. af Wingård 1800—17. UUB.

³⁹ H. i tidigare nämnt brev t. Gjörwell 28.9.1809.

⁴⁰ Gjörwell hade redan sedan gammalt skrivit artiklar rörande rysk historia, varför han utan tvivel var intresserad. Jfr Henrik Grönroos: Mitä kirjat kertoivat Saksasta ja Venäjältä 1700-luvun suomalaisille. Miscellanea bibliographica IV. H-fors universitets publikationer XIX. H-fors 1944 s. 79 (Vad böckerna berättar om Tyskland och Ryssland för 1700-talets finnar).

⁴¹ H:s brev t. Gjörwell 1809—11. — Vintern 1809/10 var H. mycket intresserad av bibliografier. H. t. Gjörwell 28.9.1809.

⁴² H. t. C. F. af Wingård 4.9. och 19.12.1811. Brev t. C. F. af Wingård 1800—17. UUB. — Krug t. dens. 4.12.1811 (g. st.) Ibid. — H. t. Gjörwell 28.9.1809.

⁴³ H. t. Gjörwell 28.9.1809.

franska N. Rosensteins tacktal till hovkanslern baron C. B. Zibet, vilket trycktes samma år med titeln "Eloge de M:r le baron Chr. Bog. Zibet".⁴⁴ Han bevakade också de artiklar om Sverige, som förekom i ryska tidningar och ingrep, om informationerna inte motsvarade verkligheten.⁴⁵

Hummel fortsatte sitt eget litterära arbete, även om han inte publicerade något större verk. "Åbo Tidning" tycks ha varit den enda tidning, där han fortfarande publicerade sina dikter. Under åren 1807—10 återfanns 8 av hans dikter i tidningens spalter. De är alla självbiografiska, varför det är bättre att behandla dem längre fram. Till "Åbo Tidning" bidrog han även med en litterär artikel.⁴⁶ Enligt Carlanders informationer verkade han även i övrigt såsom tidningens korrespondent i Petersburg.⁴⁷ Då Franzén 1810 flyttade till Sverige och avgick från "Åbo Tidning", tycks Hummels relation till tidningen ha svalnat och sedan upphört helt.

Vi känner även till några av Hummels otryckta dikter från denna tid. Då general Stedingks dotter Sofia Teresia hade födelsedag den 29.9.1807, skrev han nämligen ett litet diktverk för hand. Det innehöll 6 dikter, varav "Min Grönsiska" hade tryckts tidigare. I dessa dikter tackar Hummel för den vänlighet, som ambassadörens familj visat honom, talar om ungdomens förgänglighet, minns sin barndom och sin hustru. Det självbiografiska kommer alltså fram även här, fastän inte fullt så tendensiöst som i dikterna i "Åbo Tidning".⁴⁸

Till sina vänner i Sverige sände han även då och då dikter.⁴⁹ Hans litterära fåfänga hade ingalunda försvunnit, och hösten 1811 önskade han — i hopp om att erhålla något slags pris — få sin dikt "Fadersglädjen" presenterad för Svenska Akademin. Han hade arbetat åtskilliga månader på den dikten.⁵⁰ I sina brev till Gjørwell under år 1809 nämner Hummel ett par gånger, att han har olika

slags litterära arbeten på gång, men närmare informationer därom har han inte givit.⁵¹

IV

Skilsmässan från familjen var inte lätt för Hummel. Under de första åren i Petersburg led han mycket av hemlängtan, något som hans dikter från den tiden visar. De kretsar kring det egna olycksödet. Alla Hummels dikter, med undantag av en, publicerades i "Åbo Tidning" (senare "Åbo Allmänna Tidning"), vars läsare alltså kunde följa ett människoödes växlingar — såvida de visste vem som dolde sig bakom signaturen "—ö—", fr. o. m. år 1809 "A. D. H."

Strax efter sin ankomst till Petersburg våren 1807 skrev Hummel två mycket sorgsna dikter, "Den Tröstlösas Klagan" och "Eremit-Kojan".⁵² Mer upplysande är de dikter, som han skrev på årsdagen av sin ankomst till Petersburg åren 1808, 1809 och 1810. Dikten från årsdagen 1808 är Hummels första dikt på franska och han publicerade den såsom bilaga till samlingen "Les Femmes".

Följande vår (1809) applicerade diktaren sitt öde på berättelsen om två älskande, Leonard och Tilda, och deras skilsmässa. "Leonard och Tilda" publicerades i "Åbo Tidning" den första april 1809 och den blev en mycket populär folksång, som senare även spreds i ett litet häfte.⁵³ Liksom Hummel och Sofia hade Leonard och Tilda varit lyckliga i tre år:

⁴⁴ Carlander: Svenska bibliotek och ex-libris, 3, andra uppl. 1904, s. 272.

⁴⁵ H. t. Gjørwell 28.9.1809.

⁴⁶ Åbo Tidning (ÅT): 10.1.1811: "Lärde nyheter från St. Petersburg."

⁴⁷ Carlander 3, s. 272.

⁴⁸ Samlingens namn var "Sex sånger". Ms. KB Vf 118 a.

⁴⁹ H:s tidigare nämnda brev t. Wingård 19.12.1811. — H. t. Stedingk 15.10.1811. Sted. ark. 129.

⁵⁰ H. t. Stedingk 8.9.1811. Sted. ark. 129. — Ibid. 24.11.1811.

⁵¹ H. t. Gjørwell 28.9. och 31.12.1809.

⁵² ÅT 11.4. och 23.5.1807.

⁵³ Carlander 3, s. 272.

”Ömt älskade Leonard Tilda
och Tilda var trogen och öm.”

Sedan måste dock Leonard ge sig iväg ur landet och ”förtvivlande Tilda stod kvar”. Två år har förflutit sedan dess, precis som sedan Hummels egen landsflykt. Därefter skildrar dikten Tildas olyckliga sinne.

Dikten är Hummels föreställning om vad Sofia eventuellt tänker om honom där hemma i Sverige. På 15 månader hade han inte erhållit något brev från henne. Kriget har fullständigt avbrutit alla förbindelser till Sverige. Dikten ”Till Sofi”, skriven i april 1809, berättar hur Hummel oroligt väntat på brev.⁵⁴ Först nu har det anlänt ett sådant, och vilket sedan! Det innehöll den sorgliga nyheten om faderns död.⁵⁵ Vetskapen därom blev inte lättare att bära av att fadern var den som hade sörjt för sonens familj i Sverige. Förlusten av fadern var ett mycket svårt slag för Hummel. Därför är det inte underligt, att han ännu ett år senare (1810) återkommer till detta tema i dikten ”Minnet”.⁵⁶

Dikterna berättar också tydligt, att Hummel inte visste hur familjens försörjning skulle ordnas efter faderns död. Av allt att döma blev det inte heller under de följande åren något över till familjens hjälp, för att inte tala om att han skulle ha betalat sina skulder i Sverige. Hans brev visade dock, att han fortfarande hade viljan därtill och att han led av att inte kunna fullgöra sina skyldigheter. Av lärarlönen borde det ha blivit något över att sända till Sverige, men då skulle löntagaren ha varit en man med annat slags ekonomiskt sinne än Hummel.

Hur Hummels familj i Sverige klarade sig efter borgmästare Hummels död, har förblivit en öppen fråga. Det är möjligt att borgmästarens änka bidrog på ett eller annat sätt till familjens existens. Därpå pekar kanske det faktum, att då familjen 1827 flyttade till Petersburg, skedde det ungefär samtidigt som gamla fru Hummel dog. Huruvida Hummel stod i brev-

kontakt med sin hustru efter kriget vet vi inte heller.

Med sina gamla vänner fortsatte han dock brevväxlingen. Tidigare har redan framgått, att han stod i fortlöpande kontakt med Gjörwell och Wallmark. Han brevväxlade även med sin ungdomsvän P. A. Granberg och något senare med Lorenzo Hammarsköld.⁵⁷ Eftersom han sände artiklar till ”Åbo Tidning” så måste även relationerna till Franzén ha förblivit vid det gamla.

Detta bevarande av gamla relationer visar, att Hummels brott inte ansågs vara oförsonligt, att man inte försökte glömma honom i hemlandet på grund av detta. Våren 1811 tycks Hummel ha övervunnit sin svåraste hemlängtan; då publicerar han inte heller någon dikt på årsdagen av sin flykt. Den ordinarie tjänsten gav honom fast mark under fötterna och han började känna sig hemma i Petersburg.

Dubbelagent?

I

Då general Curt von Stedingk efter freds-förhandlingarna i Fredrikshamn hösten 1809 återvände till sin ambassadörstjänst i Petersburg, blev Hummel en allt oftare sedd gäst i hans hem. Våren 1810 säger han, att han tillbringar all sin fritid hos Stedingk. Samtidigt fjärmade han sig från kyrkoherde Tawasts prästgård, där han tidigare gjorde regelbundna besök. Kyrkoherden hade under kriget givit efter för ryssarnas krav och värvat svenska krigsfångar till rysk tjänst, varför övriga svenskar i Petersburg blev avogt inställda

⁵⁴ AT 1.7.1809, skriven i april samma år.

⁵⁵ Borgmästare Hummel dog redan 7.12.1808. Sofia H:s brev är troligen skrivet omedelbart därefter, men på grund av den dåliga postgången anlände inte brevet förrän i mars 1809 till Petersburg.

⁵⁶ AAT 24.7.1810 (Åbo Allmänna Tidning).

⁵⁷ H:s brev t. Hammarsköld 1814—16. Hammarskölds brevväxling. Den förvaras i KB. — I samlingen finns även informationer om korrespondensen med Granberg. I övrigt har endast ett av H:s brev t. G. bevarats. Brev t. P. A. Granberg. KB.

mot honom. Framför allt Stedingk godtog inte denna landsförrådiska verksamhet och slutade besöka den svenska församlingens kyrka. I stället ordnade han hemma hos sig gudstjänster, som stod öppna för alla. Kyrkoherde Tawast hade förgäves försökt förnä åven Hummel att bli rysk medborgare. Fastän det inte kom till någon personlig brytning mellan kyrkoherden och Hummel, kunde han efter kriget inte längre besöka kyrkoherden, såvida han ville förbliva på god fot med Stedingk.⁵⁸

Hummels bekantskapskrets vidgades snabbt, då han fick tillträde till den trängre kretsen kring general Stedingk. Redan hösten 1807, då han var verksam som informator åt Stedingks barn, hade han naturligtvis blivit bekant med personalen på den svenska ambassaden, men först nu fick han tillfälle att komma i närmare kontakt med den. Såsom ambassadsekreterare tjänstgjorde sedan många år Baltazar af Schenbom, som var en samvetsgrann tjänsteman, men som inte besatt några större diplomatiska gåvor. "Secrétaire interprète" var kammarjunkare Lorichs, som sommaren 1811 återvände hem. Till den svenska representationen hörde på sätt och vis även konsuln i Petersburg Gustaf Sterky, som hade bott långa tider i Ryssland. Hos Stedingk träffade Hummel dessutom medlemmar ur den diplomatiska kåren i Petersburg. En helt ny bekantskapskrets, som Hummel från början torde ha lärt känna hos Stedingk, utgjordes av de finnar, som efter Finlands anslutning till Ryssland flyttade till Petersburg. Hummel hade senare en mycket nära vän- och bekantskapskrets i den finska kommittén.

Den regelbundna kontakten med diplomatkretsar kom Hummel att omvärdera sin ställning. Kanske var det inte helt omöjligt att återvända till Sverige efter ett par tre års bortovaro? Eller kanske han kunde erhålla en svensk tjänst i Petersburg?

I början av maj 1810 skrev Hummel till

utrikes statsminister Lars von Engeström i Stockholm för att höra sig för om huruvida han åter kunde träda i svensk tjänst. Hummel sade sig fortfarande vara svensk medborgare, trots att han de sista åren hade burit rysk uniform och han trodde, att han inte gjort någonting, som kunde ställa hans svenskhet i tvivelsmål. Hans tjänst som lärare inbringade inte mycket. I svensk tjänst skulle han ha bättre möjligheter att återbetala sina skulder i Stockholm. Och vore inte uppfyllandet av den plikten viktigare än att tjäna "ett folk, som jag aldrig har älskat och som jag för varje dag får nya skäl att förakta, ju närmare jag lär känna det". Slutligen åberopade Hummel det faktum, att hans fader såsom frimurare hade åtnjutit konungens gunst, att statsrådet Mattias Rosenblad var hans gamle gynnare och att den nye hovkanslern Gustaf af Wetterstedt var en av hans barndomsvänner. Dessa personer kunde säkert intyga, att han på sin tid inte varit en alltför dålig tjänsteman i utrikesexpeditionen. Eftersom Hummel visste att Engeström var en ivrig bibliofil, bifogade han till brevet ett par värdefulla böcker på tartarspråk.⁵⁹

Hummel själv var optimistisk inför resultatet av denna anhållan. I juni skriver han till Gjørwell och uppmanar denne att inte längre sända något till honom, "emedan jag torde återkomma till Sverige".⁶⁰ Men Hummel var för tidigt ute med sina förväntningar. Först på hösten behagade Engeström svara och antydde då, att i princip var det inte omöjligt att återta Hummel i svensk tjänst, men några säkrare upplysningar i ärendet gav han inte.⁶¹ Av allt att döma seglade saken dock i medvind och för att hålla Engeström välvilligt stämd skickade Hummel honom i oktober två bokförsändelser. Den första

⁵⁸ H. t. Gjørwell 20.5.1810.

⁵⁹ H. t. Engeström 30.5.1810. Brev t. Engeström 1810:1. KB.

⁶⁰ H. t. Gjørwell 30.6.1810.

⁶¹ H. t. Engeström 11.10.1810. Brev t. Engeström 1810:1. KB.

innehöll Kotzebue's bok "Die Korsen" i en sällsynt grekisk upplaga (tryckt 1801), den andra innehöll kejserliga bibliotekets bibliografi, som inte var till salu, men som dess författare geheimerådet Olenin behagade skänka.⁶² Hummel meddelar också att han stod i begrepp att lämna rysk tjänst och att han fått en finländsk privatelev.⁶³

Eleverna i fråga — de var i själva verket två — var landshövding G. F. Stjernvalls söner. Meningen var att de skulle börja gymnasiet, men eftersom de inte behärskade ryska och franska, behövde de en informator, som undervisade dem i dessa båda språk.⁶⁴ Eftersom det i en storstad som Petersburg fanns ett stort utbud på lärare, var valet av Hummel ett tydligt tecken på att hans läraryrke inte var dåligt.⁶⁵ Det var också ett tecken på att han hade lärt sig ganska mycket ryska vid det laget.

Fr. o. m. hösten 1810 undervisade Hummel alltså Stjernvalls söner, men hur stor ersättning han fick för sitt arbete framgår inte ur källorna. Den var dock så stor, att Hummel ansåg sig kunna klara sig på den en tid framöver. Förlitande sig på denna beräkning och eftersom han trodde att han snart skulle få gå i svensk tjänst, vågade han i slutet av år 1810 säga upp sin tjänst som lärare vid gymnasiet.⁶⁶

Men saken avgjordes inte så snabbt som Hummel hade beräknat. Han skulle säkert inte ha vågat börja försöken att komma i svensk tjänst igen utan att ha greve Stedingks välsignelse. Denne hade dock inte ansett det sakligt att lägga sig i händelsernas gång i början, ty han ansåg det till fördel för saken, om Hummel själv skötte ärendet så långt han förmodade. Först i slutet av året, då man ännu inte hört någonting från Stockholm, fann Stedingk det motiverat att ingripa. I januari 1811 frågade Stedingk Engeström, om han kunde anställa Hummel vid Petersburgsambassaden för att göra några mindre arbeten.⁶⁷ Ett par veckor

senare vände sig Hummel själv ännu en gång till Engeström och ihågkom honom nu med inte mindre än sex stycken böcker.⁶⁸

Vid det här laget hade Hummel redan slutat vid gymnasiet. Ganska snart stod det klart, att han hade beräknat sina existensmöjligheter fel. Undervisningen av Stjernvalls söner inbringade när allt kom omkring inte så mycket, att han kunde klara sig.⁶⁹ Man måste också komma ihåg, att han i och med avgången från skolan inte längre hade fri bostad och helpension. Det blev återigen Stedingk som fick rädda honom från nöden. Då det inte kom något svar från Stockholm ansåg Stedingk det bäst att anställa Hummel såsom privatsekreterare fr. o. m. början av februari 1811. Hela våren skötte denne sedan ambassadörens privata korrespondens. Någon gång under våren erhöll Hummel en bostad på två rum i den svenska ambassadbyggnaden.⁷⁰

Men tjänsten som Stedingks sekreterare var bara en tillfällig lösning och Hummels ställning hotade åter att bli prekär våren 1811 — av samma skäl som tre år tidigare. Stedingk hade på grund av sin höga ålder länge önskat att få återvända till

⁶²H. t. Engeström 11.10. och 19.10.1810.

⁶³H. t. Engeström 1.10.1810.

⁶⁴Stjernvall t. sin hustru 29.10.1810 (g. st.). Stj.-saml. 11.

⁶⁵Anteckningar om St. Petersburg. TH 24.9. 1830.

⁶⁶von Frenckell, a.a. (1960), s. 122 antar, att H. skulle ha förfallit till ett slösaktigt leverne och avskedats från skolan. Tillgängliga källor stöder dock inte antagandet, att H. skulle ha blivit avskedad. Tvärtom tyder allt på att han själv begärde avsked.

⁶⁷Stedingk t. Engeström 15.1.1811. Muscovitica. RA.

⁶⁸H. t. Engeström 31.1.1811. Brev t. Engeström 1811:1. KB.

⁶⁹Källorna anger inte hur länge Stjernvalls söner undervisades av H. Men troligen pågick undervisningen åtminstone fram till förvåren 1811.

⁷⁰H. t. Gjörwell 23.7.1811. Brev t. Gjörwell 1811. KB. — H. t. Engeström 16.4.1811. Skrivelser från enskilda 1809—13. Kab. ark. RA.

Sverige och våren 1811 fick han äntligen bifall på sin begäran. På så sätt skulle Hummel åter stå på bar backe. Men precis som våren 1808 ville Stedingk även nu ordna existensmöjligheter åt Hummel. Härvidlag kom en lycklig omständighet Hummel till hjälp. Denna vår lämnade även kammarjunkare Lorichs ambassaden och hans plats blev ledig. Hummel skrev genast till Engeström och anhöll om den lediga tjänsten.⁷¹ För att påskynda ärendet skrev Stedingk samtidigt till kronprins Karl Johan, som fungerade som regent just då, och föreslog att Hummel skulle utnämnas till den lediga tjänsten som *secrétaire interprète*. Som en särskild merit framhöll Stedingk att Hummel kunde ryska. Dessutom kunde han utnyttjas vid handläggning av många slags ärenden.⁷² I ett bifogat privatbrev till Engeström konstaterade Stedingk sakligt, att om Hummel inte fick tjänsten, så var det fara värt att han bokstavligen talat dog i svält, "ce qui serait dommage, car il a vraiment la tête ouverte et même une tainte de génie".⁷³

Nu dröjde det inte länge förrän ärendet fick fart.⁷⁴ I slutet av juni kunde Engeström meddela, att Hummel åter hade godtagits till svensk tjänst och att han skulle få sköta samma arbetsuppgifter som Lorichs hade haft. Tjänsten skulle dock vara tillfällig och räcka tills en ny ambassadsekreterare utnämndes i Petersburg; efter Stedingk utnämndes nämligen Schenbom att såsom *chargé d'affaires* tjänstgöra som Sveriges högste representant i Petersburg. Eftersom Hummel inte tidigare tagit del i den diplomatiska brevväxlingen, fick man inte anförtro honom några kodnycklar.⁷⁵

II

Fastän den nya sekreterartjänsten tilltalade Hummel, kunde man inte säga detsamma om de ekonomiska förutsättningarna. Lönen var 200 daler Hamburger-banko (ung. 2 900 pappersrubel), vilket enligt

Hummel var alldeles för lite att täcka hans levnadsomkostnader. Han begärde därför en löneförhöjning på 50 % och utrikesexpeditionen villför hans begäran.⁷⁶ Med tiden tillfredsstälde inte ens den höjda lönen Hummel. Enbart kläderna och den tjänare han numera hade anställd drog den summan.⁷⁷

Såsom sekreterare skrev han ut pass, kopierade olika slags papper, gjorde avskrifter av Schenboms rapporter för ambassadens arkiv och ombesörjde den stilistiska granskningen av de noter, som sändes till den ryska regeringen. Enligt Hummel skrev Schenbom som en köpman och inte som en diplomat. Schenbom själv medgav sin otillräcklighet och överlät stilfrågorna åt Hummel. Till sin förtrytelse fick Hummel dock då och då uppleva, att Schenbom hade tillagt några banala ord eller fraser och han tackade sin lyckliga stjärna, att han inte behövde skriva under.⁷⁸

I enlighet med konungens befallning fick Hummel inte anförtros några chiffertexter. Men eftersom Schenbom var svårt sjuk i flera perioder under hösten och vintern 1811—12, blev han tvungen att ge Hummel någon kunskap om chiffren. De viktigaste behöll han dock fortfarande för sig själv.⁷⁹

⁷¹ H. i tidigare nämnt brev t. Engeström 16.4.1811.

⁷² Stedingk t. Karl Johan 17.4.1811. Muscovitica. RA.

⁷³ Stedingk t. Engeström 17.4.1811. Muscovitica. RA.

⁷⁴ Crusenstolpe: Tre hundra anekdoter för både historiens och skämtets vänner (1851), s. 106 berättar, att hovkansler Wetterstedt skulle ha drivit H:s sak; uppgiften tycks dock ej vara fullt tillförlitlig.

⁷⁵ Engeström t. Stedingk 20.6.1811. Kabinetets koncept 1811: Petersburg. RA.

⁷⁶ H. t. Engeström 23.7.1811. Brev t. Engeström 1811: 1. KB. — I slutet av april 1811 var en pappersrubel 7 1/16 schilling Hamburger-banko. PZ 28.4.1811.

⁷⁷ H. t. Stedingk 30.8.1811, 11.12.1811. Sted. ark. 129.

⁷⁸ Schenbom t. Stedingk 5.8.1811. Sted. ark. 129. — H. t. Stedingk hösten 1811 och våren 1812 (flera brev). Sted. ark. 129.

⁷⁹ H. t. Stedingk 31.12.1811. Sted. ark. 129.

Ställningen såsom beskickningschef, må vara enbart chargé d'affaires, var den höjdpunkt på Schenboms diplomatiska karriär som han uppenbarligen drömt om sedan länge. Han kunde inte heller dölja sin belåtenhet. Då han av naturen var samvetsgrann försökte han rapportera så ofta som möjligt till Stockholm och om så mångskiftande saker som möjligt. Hans rapporter var ofta långa och de innehöll breda politiska översikter och tankar. Hummel sade något tillspetsat, att Schenbom gör ingenting annat än skriver rapporter, som ingen troligen läser i Stockholm.⁸⁰ Denna bedömning var dock inte riktig, ty Schenboms rapporter innehöll nyttig information. Denna rapportskrivning behöll Schenbom svartsjukt för sig själv, Hummel fick bara skriva kopior eller någon gång lägga till lite nyheter ur sällskapslivet.

Förhållandet mellan Schenbom och Hummel var i början gott. Den första tiden tvivlade Schenbom visserligen på Hummels kunskaper och begärde, att Stockholm skulle sända en erfaren ambassadsekreterare, som vid behov — då han själv var sjuklig — ensam skulle kunna sköta ambassadens arbete.⁸¹ Men redan i slutet av sommaren 1811 uttryckte Schenbom sin belåtenhet med Hummel, som tänkte på allt och såg allt; Schenbom var verkligen "très content de sa manière d'être". Han var beredd att föreslå en löneförhöjning åt Hummel.⁸² Hummel å sin sida var nöjd med sin chef. Hummel ansåg, att Schenbom med sådan samvetsgrannhet verkade för Sveriges bästa, att man skulle kunna ge honom den minister-titel han åstundade.⁸³

Redan på Stedingks tid hade Hummel fått en bostad på två rum i ambassadbyggnaden. Han intog sina måltider tillsammans med Schenboms familj och då han var ledig, tillbringade han även kvällarna i dennes familjekrets. Schenboms familj bestod av hustrun samt två vuxna systerdöttrar. Såvida man nu kan lita på

Hummels beskrivning, var dessa systerdöttrar fåfänga och viktiga; den äldsta var dessutom elak och tyranniserade huset. Under sommaren och förhøsten 1811 kom Hummel något så när överens med dem, men mot slutet av året började han tröttna på deras sällskap.⁸⁴

Høsten 1811 började en försämring visa sig även i förhållandet mellan Schenbom och Hummel. Schenbom, som en längre tid hade varit sjuklig, insjuknade åter i september och var ganska dålig i tre veckor.⁸⁵ Efter en kort period vid bättre hälsa insjuknade han åter i slutet av året och var sedan dålig ända till sin död våren 1812. Sjukdomen ökade Schenboms naturliga misstänksamhet och gjorde honom snarstucken. Samtidigt tycks hans vilja att skriva långa rapporter ha tilltagit och han blev svartsjukare än förr beträffande deras innehåll. För Hummel visade han fortfarande posten från Sverige, men i slutet av året fick Hummel inte ens se de rapporter i klartext, vilka han tidigare hade kopierat. I övrigt fortsatte Schenbom att vara artig mot Hummel och hjälpte honom vid behov med pengar.⁸⁶

Schenbom tycks ha haft skäl att bli misstänksam. I ett brev i slutet av december till Stedingk berättar han, att Hummel enligt hans förmenande inte längre kunde få stanna kvar, därför att han var alltför lösmynt. Enligt Schenbom hände det att Hummel i gott sällskap berättade allehandasaker, som angick ambassadkretsen men ingalunda någon annan. För den skull vill Schenbom ha Hummel ersatt med någon annan person.⁸⁷

Man bör dock lägga märke till, att på

⁸⁰ H. t. Stedingk 31.12.1811.

⁸¹ Schenbom t. Engeström 27.6.1811, apostill. Muscovitica. RA.

⁸² Schenbom t. Stedingk 5.8.1811. Sted. ark. 129.

⁸³ H. t. Stedingk 26.8.1811. Sted. ark. 129.

⁸⁴ H. t. Stedingk 31.12.1811. Sted. ark. 129.

⁸⁵ H. t. Stedingk 20.9—4.10.1811, 11.12.1811. Sted. ark. 129.

⁸⁶ H. t. Stedingk 31.12.1811. Sted. ark. 129.

⁸⁷ Schenbom t. Stedingk 20.12.1811. Sted. ark. 129.

samma gång som Schenbom beskyllde Hummel för att vara lösmünt, ansåg kejsaren honom vara svensk spion, vars uppdrag det var att ta reda på stämningar bland folket och som enligt uppgift framförde negativa informationer om kejsaren.⁸⁸ Till detta återkommer vi längre fram.

Schenboms önskan gav resultat, ty i början av år 1812 fick han veta, att Georg Brandel hade blivit utnämnd till ambassadsekreterare i Petersburg och att denne skulle anlända i februari.⁸⁹ Man bör observera, att ambassadsekreterartjänsten hade varit vakant hela tiden efter Schenbom, varför utnämningen av Brandel inte direkt kan ledas tillbaka på Schenboms misstänksamhet mot Hummel. Just Brandel, som var en av de lovande männen inom karriären, hade Schenbom nu inte önskat sig, ty enligt hans uppfattning var Brandel en alltför stor herre för att underställas honom.⁹⁰ Uppenbarligen fruktade Schenbom också, att Brandel i praktiken skulle förbigå honom vid handläggning av ärenden. Hummel å sin sida var nöjd med utnämningen av Brandel, ty denne hade varit hans chef i Sverige. Men det fanns en sida av Brandels ankomst som han inte såg fram emot. Han var tvungen utrymma det större av sina rum och flytta till det mindre, som var ett genomgångsrum. Det större skulle inredas åt Brandel på Schenboms befallning. Hummel föreslog Schenbom, att han och Brandel skulle bo tillsammans, men det hjälpte inte. Bitter flyttade Hummel in i det lilla rummet. Fastän Schenbom fortfarande var beredd att hjälpa Hummel ekonomiskt vid denna tid, så utvidgades sprickan mellan de båda på grund av denna befallning att flytta.⁹¹

III

Hummel närmade sig nu en annan be-
kantskapskrets, som påminde om det gamla hemlandet, nämligen finnarna i Petersburg. Hummel hade alltid varit intresserad

av Finland, han hade ju själv släktingar och vänner där. Efter kriget följde han fortlöpande utvecklingen av finska ärenden och informerade Stedingk om dem, sedan denne flyttat från Ryssland. I Petersburg tycks han ha blivit bekant med finnarna i första hand just genom Stedingks förmedling. Av Finlands representanter i Petersburg blev Robert Henrik Rehbinders och dennes familj hans särskilt nära vänner. Rehbinders hem var finnarnas träffpunkt i Petersburg och där var Hummel en ofta sedd gäst.⁹² Där lärde han också känna medlemmarna i kommittén för finska ärenden, vilken bildats i slutet av år 1811. Av dessa blev han framför allt god vän med lagman C. J. Walleen, som han kände från förut. Lagman J. W. Hisinger var enligt Hummel en rejäl karl, men med redaktionssekreterare L. G. von Haartman blev Hummel aldrig särskilt god vän. Kanslipersonalen i dess helhet bestod av "förtjusande ungt folk".⁹³ Kommitténs ordförande G. M. Armfelt träffade Hummel omedelbart efter Armfelts ankomst till Petersburg i maj 1811. De båda kom senare att stå varandra mycket nära.

Diskussionerna med gruppen kring Armfelt väckte alltmer Hummels intresse för aktuell politik.⁹⁴ Armfelt drev en franskfientlig politik. Sedan han snabbt blivit gunstling hos kejsaren, växte hans inflytande på Rysslands utrikespolitik. Till Armfelts planer hörde att få till stånd ett förbund riktat mot Frankrike, ett förbund till vilket även Sverige skulle ansluta

⁸⁸ H. t. Stedingk 1.1.1812. Sted. ark. 129.

⁸⁹ H. t. Stedingk 31.1.1812. Sted. ark. 129.

⁹⁰ Schenboms tidigare nämnda brev t. Stedingk 20.12.1811.

⁹¹ H:s tidigare nämnda brev t. Stedingk 31.1.1812.

⁹² H. berättar, att han besökte Rehbinders 2 eller 3 gånger i veckan och att han där blivit bekant med medlemmarna i kommittén för finska ärenden. Tidigare nämnt brev t. Stedingk 31.1.1812.

⁹³ H. t. Stedingk 31.2.1812. Sted. ark. 129.

⁹⁴ Jfr H:s brev t. Stedingk 1811—12. Sted. ark. 129.

sig, så att man finge garantier för att Finland skulle förbli under rysk överhöghet. Ett inre förstärkande av den finska autonomin var en del av Armfelts program: Finland för sin del skulle vara en kraftig länk i kedjan mot Frankrike. Redan 1811 hotade kriget att bryta ut mellan Ryssland och Frankrike och efter en kort avspänningsperiod fortsatte de ansträngda relationerna länderna emellan återigen på hösten. På båda sidor rustades det energiskt för en väntad sammanstötning.⁹⁵ Dessa problem och många andra frågor om det allmänna läget var ständigt uppe i kvällsdiskussionerna i Rehbinders hem, varför Hummel måste ha blivit mycket grundligt insatt i dem. I dessa diskussioner skrädde inte Armfelt orden, då han talade om Rysslands oföretagsamhet; framför allt kritiserade han ledande personer så till den grad skarpt, att Hummel gissade att Armfelt snart skulle förlora sin ställning vid hovet — om inte det politiska läget ändrades.⁹⁶ Beträffande Finlands ställning omfattade Hummel de uppfattningar, som gruppen kring Armfelt hade. Han lade belåtet märke till alla de åtgärder, som syftade till att förbättra förhållandena i Finland. Särskilt noga följde han Armfelts växande ställning vid kejsarens hov; i hans tidigare nämnda brev till Stedingk får vi också betydelsefulla informationer om bakgrunden till Armfelts verksamhet.⁹⁷ En återförening med Gamla Finland var Armfelts mest brådskande uppgift i slutet av året. Hummel följde intensivt ärendets gång, och då föreningen sedan förverkligades vid årsskiftet 1811/12, var han beredd att anse det som en utomordentlig seger för finnarna. Såsom gammal förespråkare för friheten gladde sig Hummel särskilt åt att böndernas ställning i Gamla Finland förbättrades.⁹⁸

Finska kommitténs arbete kom Hummel naturligtvis att följa på nära håll och han kunde inte undgå att lägga märke till dess aktivitet. Arbetstakten var enligt Hummels uppskattning en helt annan än

i kejsardömets egna ämbetsverk och påminde honom om svenska arbetsvanor.⁹⁹

Hummel hade våren 1811, då han anställdes vid ambassaden, genast börja skriva på en politisk essä — som han kallade den — i vilken han analyserade sina synpunkter och det aktuella allmänna läget. Stedingk hade före sin avresa hunnit läsa igenom en första version. Under sommarens och höstens lopp ändrade och kompletterade Hummel essäen, säkerligen under inflytande av diskussionerna med Armfelt och andra finnar. I november var artikeln "Voeux d'un Suédois" färdig, och efter att ha diskuterat saken med Schenbom, som uppenbarligen läste igenom artikeln, beslöt Hummel att tillägna den kronprins Karl Johan. Därför sände han den till utrikes statsminister Engeström och bad Stedingk att fälla ett vänligt ord om den.¹⁰⁰ I början av år 1812 visade även Engeström artikeln för Karl Johan. För sin del ansåg Engeström att den var bra och sände Hummel ett tackbrev.¹⁰¹ Essäens innehåll är inte närmare känt; den är inte bevarad.

Hummel ansåg att om man ville förbättra relationerna mellan Sverige och Ryssland, var det nödvändigt att Sverige representerades av en stark och driftig ambassadör. Vid årsskiftet 1811—12 tyckte Hummel, att han själv kunde sköta det hela bättre än den sjuke Schenbom.¹⁰² Emellertid förbättrades situationen snart, ty då fransmännen i januari 1812 hade erövrat Pommern, utnämndes till ny ambassadör i Petersburg greve Carl Löwenhielm, som fick till uppgift att förhandla om ett förbund med Ryssland.¹⁰³ I och

⁹⁵ Om Armfeldts program se Tommila: Finlande dans la politique européenne en 1809—1815 (1962), s. 225—37.

⁹⁶ H. t. Stedingk 31.10.1811. Sted. ark. 129.

⁹⁷ H. t. Stedingk 31.10. och 24.11.1811.

⁹⁸ H. t. Stedingk 31.12.1811. Sted. ark. 129. — Tommila 1962 s. 256.

⁹⁹ H. t. Stedingk 31.1.1812. Sted. ark. 129.

¹⁰⁰ H. t. Stedingk 24.11.1811. Sted. ark. 129.

¹⁰¹ H. t. Stedingk 24.11.1811.

¹⁰² H. t. Stedingk 31.12.1811.

¹⁰³ Tommila 1962 s. 276.

med Löwenhielms ankomst började ett nytt skede i relationerna mellan Sverige och Ryssland.

IV

Under 1812 ljusnade Hummels ekonomiska framtidsutsikter i ett avseende. I början av januari 1812 skrev Engeström till Schenbom, att det säkert inte var meningen att tvinga Hummel att betala hela sin skuldsumma. Statens skuldkontor, som var den störste fordringsägaren, skulle tills vidare nöja sig med att Hummel tills vidare återbetalade åtminstone någon liten summa.¹⁰⁴

Vadan kom sig denna ekonomiska välvillighet mot Hummel? Berodde den enbart på vänlighet? Som vi ska se i det följande finns det i Hummels verksamhet under åren 1811 och 1812 några dunkla sidor. Man beskyllde honom för att vara såväl svensk som rysk agent. Då vi å ena sidan vet, att Schenbom på grund av sjukdom långa tider var oförmögen att röra sig och å andra sidan vet, att han frikostigt givit pengar åt Hummel, ambassadens enda diplomatiska tjänsteman utöver honom själv, så torde vi knappast göra mer än lägga ihop två och två för att konstatera, att Schenbom använde Hummel såsom anskaffare av underrättelser. Eftersom Hummel dels var en lysande sällskapsmänniska och dels talade ryska samt flytande franska och tyska, passade han mycket väl för en sådan uppgift.

Det förblir en öppen fråga om Hummel var enbart Schenboms privata underrättelseman eller om han även var svenska regeringens agent. Det är tydligt, att åtminstone Armfelt använde sig av honom, då han ville förmedla informationer till den svenska utrikesexpeditionen och många av de informationer Hummel skaffade torde ha härrört från just Armfelt. Detta faktum öppnar en möjlighet att förklara de beskyllningar om upplysningsarbete för Rysslands räkning, vilka senare gjordes mot Hummel. Men innan

vi skärskådar dem, finns det skäl att se närmare på händelserna våren 1812.

Rysslands centrala strävan gick ut på att få Sverige och Turkiet till bundsförvanter, dvs. trygga landets flanker. Våren 1812 lyckades man även sluta ett hemligt förbund med Sverige. Med Turkiet befann man sig redan sedan en längre tid i krig och man hade redan i flera månader försökt få till stånd en fred. Karl Johan för sin del var villig att arbeta för en fred mellan Turkiet och Ryssland, en åtgärd som också ingick i det svensk-ryska avtalets bestämmelser. På försommaren 1812 slöts visserligen freden utan svensk förmedling, men svenskarna hade dock befrämjat dess tillkomst. Då fredsförhandlingar pågick som intensivast på våren, ansåg greve Löwenhielm det nödvändigt att sända en kurir till Sveriges ambassadör i Turkiet, N. G. Palin, för att underrätta denne om det påbörjade samarbetet mellan Sverige och Ryssland. I slutet av februari, då Löwenhielm avlade ett besök hos kejsaren, diskuterade man även detta. Kejsaren var intresserad av saken, ty kuriren skulle samtidigt kunna utföra några uppdrag åt Ryssland. Först ämnade man sända den ordinarie diplomatkurir, som reste mellan Stockholm och Petersburg, men sedan meddelade kejsaren, att han var villig att helt bekosta secrétaire interprète Hummels resa, om denne sändes till Konstantinopel.¹⁰⁵

Greve Löwenhielm hade inte några principiella invändningar mot kejsarens förslag, framför allt inte eftersom det samtidigt kom en rapport från Stockholm, i vilken greven uppmanades att sända en kurir till Turkiet för att förklara läget och i vilken Hummel förklarades lämplig att

¹⁰⁴ Engeström t. Schenbom 24.1.1812. Kab. koncept 1812: Petersburg. RA.

¹⁰⁵ Löwenhielm t. Engeström 23.2. och 24.2. 1812, t. hovkansler Wetterstedt 26.2.1812. Muscovitica. RA. — Schinkel-Bergman: Minnen ur Sveriges nyare historia 7, 1855, s. 203.

sända.¹⁰⁶ Men enligt Löwenhielm borde Sverige stå för kostnaden, eftersom Hummel i första hand skulle vara svensk kurir. Hummel erhöll också en reskassa på 1 000 daler (Hamburger-banko?) av Löwenhielm, men fick också en gåva på 300 gulddukater (ca. 3 000 rubel) av kejsaren. Dagen före avresan, den 27 februari, förlänade kejsaren Hummel dessutom Sankt Vladimirorden av 4:e klassen.¹⁰⁷

Kejsarens intresse för Hummel och resan var uppenbart. Hummel var ingalunda tidigare okänd för Alexander. Hösten 1811 hade han träffat kejsaren, visserligen inte officiellt utan av en slump. Den 8 september hade han på promenad med Schenboms systerdöttrar, vilka kejsaren kände, mött Alexander, blivit presenterad för honom och diskuterat några minuter.¹⁰⁸ I en diskussion med Armfelt alldeles i slutet av år 1811 hade kejsaren upplyst denne om att han mycket väl kände till Hummel; mannen hade varit lärare vid gymnasiet och han saknade inte talanger. Men, tillade kejsaren, Hummel var inte någon vän till honom, eftersom han talat illa om honom och var svensk agent.¹⁰⁹

Nu tycktes emellertid kejsaren inte anse Hummel som någon fientligt sinnad person. Det intresse, som även utrikesminister Rumjantsov visade Hummel, kom Löwenhielm att tvivla på dennes pålitlighet. Hummel hade varit i rysk tjänst och under Schenboms tid haft att göra med chiffer. Hade han möjligen missbrukat dem? Framför allt Hummels orden gjorde Löwenhielm misstänksam.¹¹⁰

V

Enligt greve Löwenhielms föreskrifter, daterade den 27 februari, skulle Hummel först resa till Bukarest, där han skulle överlämna utrikesminister Rumjantsovs brev till general Kutusov, som var högste befälhavare för de ryska trupperna vid turkiska fronten. För denna del av resan hade kejsaren försett Hummel med diligens och livvakt. Från Bukarest skulle

kuriren fortsätta till turkarnas högkvarter i enlighet med furst Kutusovs anvisningar. Härifrån skulle Hummel kräva garantier för den fortsatta resans säkerhet. Om storvisiren frågade efter resans ändamål, skulle Hummel informera honom därom. Om hans resa skulle avbrytas, måste han genast kräva snabb passage till Konstantinopel. Där skulle han lämna den svenske representanten alla medhavda noter och ge denne alla informationer om de aktuella relationerna mellan Sverige och Ryssland. Därefter måste han vänta på nya anvisningar i Konstantinopel och under tiden arbeta under Palin med samma slags arbetsuppgifter som i Petersburg.¹¹¹ I brevet till minister Palin uppmanar greve Löwenhielm denne att med all kraft verka för en fred mellan Ryssland och Turkiet.¹¹²

¹⁰⁶ Engeström t. Löwenhielm 20.2.1812. Kab. koncept 1812: Petersburg. RA.

¹⁰⁷ Löwenhielm t. Karl XIII 26.2. och 3.3. 1812. Muscovitica. RA. — Schenbom t. Engeström 3.3.1812. Muscovitica. RA.

¹⁰⁸ Redan då H. ansökte om tjänst vid Eremitagets bibliotek, hade kejsaren hört talas om honom. Eftersom landshövding Stjernvalls söner gick vid Petersburgs gymnasium på kejsarens bekostnad, fick denne säkert åter höra talas om H. på hösten 1810. Jfr H. t. Stedingk 3.2.1808. Sted. ark. 126. — Hirm: Gustaf Fredrik Stjernvall (1931), s. 724. — H. t. Stedingk 20.9—4.10.1811. Sted. ark. 129.

¹⁰⁹ H. t. Stedingk 1.1.1812. Sted. ark. 129.

¹¹⁰ Löwenhielm t. Wetterstedt 26.2.1812. Muscovitica. RA. — I sitt brev till Engeström 3.3.1812 (Muscovitica) framför Löwenhielm tvivel på H:s tillförlitlighet. Han är dock inte säker på saken och hoppas att hans tvivel är ogrundade. I någon mån ökade förtroendet mot H. av att denne, så snart han erhållit sin orden, skyndade att via Löwenhielm fråga konungen om han fick bära den (Löwenhielm till Karl XIII 3.3.1812. Muscovitica). H. fick genast tillåtelse därtill (Engeström t. Löwenhielm 13.3.1812. Kab. koncept 1812: Petersburg. RA).

¹¹¹ Löwenhielms direktiv t. H. 27.2.1812. Bifogad i kopia till L:s rapport t. Karl XIII. Muscovitica. RA.

¹¹² Löwenhielm t. Palin 27.2.1812. Bifogad i kopia t. L:s rapport t. konungen. Jfr Tommila 1962 s. 283—288. Se vidare Schenbom t. Engeström 27.2. och 3.3.1812. Muscovitica. RA. — Schenbom t. Stedingk 13.3.1812. Sted. ark. 129.

Hummels första reseavsnitt förlöpte utan störningar. Med diligensen nådde han ända till Donau. Sedan måste resan fortsättas till häst. Eftersom Hummel var en dålig ryttare, blev resan påfrestande. Han reste under kejsarens beskydd och mottogs därför väl överallt, framför allt i Kutusovs högkvarter. Han fick även äran av en audiens hos storvisiren i dennes högkvarter i Schmalá. Hummel förde regelbundet dagbok under denna resa.¹¹³

Från storvisirens synpunkt måste diskussionen med Hummel ha varit mycket intressant. Han förhörde sig om såväl den ryska som den svenska synen på läget i Europa. Hummel gjorde sitt bästa för att, i enlighet med sina instruktioner, poängtera vikten av motstånd mot Napoleon. Denne var Europas gemensamma fiende och därför hade Sverige och Ryssland börjat samarbeta och därför måste det komma till fred mellan Turkiet och Ryssland. Storvisiren förvånades storligen över att Sverige så snabbt kunnat glömma förlusten av Finland. På detta upprepade Hummel, att det var den gemensamma fienden, som fått dem att glömma gamla strider; detta var ju också den officiella svenska linjen. Vad beträffar en fred mellan Turkiet och Ryssland önskade även storvisiren en sådan, men något förbund var inte att tänka på. Storvisiren trodde att Napoleon skulle besegra Ryssland i kriget. Då Hummel var så väl underlättad om det politiska läget, undrade storvisiren, om denne eventuellt var utnämnd till Sveriges nye representant i Turkiet. På detta svarade Hummel naturligtvis nekande.¹¹⁴

På resan mellan Bukarest och Konstantinopel hade Hummel såsom resesällskap den unge greve Louis de Roche-Chouart, som var överstelöjtnant i rysk tjänst. Till sällskapet hörde även ryske regeringens kurir Krišanovski samt den grekfödde tolken Konstantin.¹¹⁵

Den 28 mars anlände sällskapet till Konstantinopel efter en resa, som tagit

hårt på Hummels krafter. Han överlämnade sina noter till Palin och gav denne en muntlig rapport om det allmänna läget. Han träffade även Englands ambassadör Georg Canning.¹¹⁶ Sedan han vilat ut efter resan, arbetade han på den svenska ambassaden i väntan på vidare instruktioner.

Till ambassadpersonalen hörde förutom Palin ambassadsekreterare Lidman och dragoman Seraphino. I slutet av juni anlände general J. H. Tawast till Konstantinopel, ditsänd som fredsförmedlare. I det avseendet hann han dock inte uträtta någonting, eftersom freden redan ingåtts i början av sommaren.¹¹⁷ Tawast stannade sedan i Turkiet till årets slut. Av allt att döma hade Löwenhielm givit Hummel i uppdrag att verka såsom hemlig "spion" på ambassaden. Palin hade nämligen beskyllts för att vara franksinnad, vilket under rådande förhållanden inte alls var lämpligt. I brev till Löwenhielm våren och sommaren 1812 klargjorde Hummel även noggrant den svenska representationens ställning i Turkiet.

Såvitt Hummel kunde utröna var beskyllningarna mot Palin grundlösa. Där emot rådde det ett gott förhållande mellan Palin och den engelska ambassaden, något som också var mycket önskvärt. Det var dock ofördelaktigt, att Palin och Lidman var principiella motståndare till Ryssland, dvs. intog den traditionella svenskfinska ståndpunkten. De hade inte lätt att smälta tanken på ett svenskt-ryskt samarbete. Enligt Hummel var den svenska representationen dålig även i övrigt. Palin

¹¹³ H. t. Stedingk 2.4.1812. Sted. ark. 129.

¹¹⁴ H:s rapport om diskussionen med storvisiren. Bilaga t. konceptet t. den rapport som Palin sände t. Engeström 4.—5.4.1812. Beskickningens i Konstantinopel arkiv (BKA) 101: Avgångna. RA.

¹¹⁵ H:s tidigare nämnda brev till Stedingk 2.4.1812. — H. t. Löwenhielm 2.4.1812. Beskickningens i Petersburg arkiv (BPA). Mottagna skrivelser 1812—12:5. RA.

¹¹⁶ H. t. Löwenhielm 31.5.1812, apostill. Mottagna skrivelser 1812—13:5, BPA. RA.

¹¹⁷ Tommila 1962 s. 304—05.

var nog en "homme d'esprit", men livlig och otålig och övervägde inte ärendena tillräckligt. Dessutom forskade han i gamla medaljer och koncentrerade sig inte tillräckligt på sina tjänsteåligganden. Dessa skötte han i första hand genom Seraphinos förmedling — att använda dragoman var i och för sig vanligt — och iddes inte själv göra audienser som övriga ambassadörer. Till sin sorg konstaterade Hummel också att den svenska ambassadens prestige inte var särskilt stor och att man egentligen behövde en mer aktiv minister. Nyttigt vore det också med en konsul i Odessa, varifrån alla viktigare nyheter kom.¹¹⁸

Hummel tyckte inte om sin egen ställning på ambassaden, framför allt som man inte anförtrodde honom några nyheter.¹¹⁹ Palin tycks ha varit misstänksam mot Hummel. Från början torde det ha berott på att han hört rykten om att Hummel skulle komma till Turkiet som chargé d'affaires. Vidare retade Hummels ryssvänliga ståndpunkt Palin. Han tycks ha förbigått Hummel i alla ärenden, där det bara var möjligt. Även i sina rapporter till Sverige talar han märkbart mer om Roche-Chouart än om Hummel.¹²⁰

Hummels resa gav inte avsett resultat. Sverige fick när allt kom omkring inte någon andel i fredsavtalet mellan Ryssland och Turkiet. Det tycks inte alls ha varit Rysslands avsikt att utnyttja Sverige såsom medlare. Det räckte att Sverige därvidlag visade en god vilja.¹²¹ General Tawast beklagade starkt indignerad detta åsidosättande av Sverige. Enligt generalen fanns det en del dunkla punkter i ärendets gång. Till dem hörde Hummels besök hos storvisiren. Man hade låtit Hummel diskutera med storvisiren, därför att han i sin egenskap av svensk lättare kunde få informationer än en ryss.¹²² Naturligtvis måste Tawast ha haft kännedom om Hummels rapporter och att diskussionens innehåll genom Löwenhielms förmedling skulle bli känt i kejsarens högkvarter.

Tawasts påståenden skall alltså inte tolkas som om han ansåg Hummel vara rysk agent. Han menade helt enkelt bara att Ryssland hade utnyttjat Sveriges uppenbara önskan att verka såsom fredsmäklare, låtit en svensk samla information från turkarna och sedan utnyttjat denna information utan att göra svenskarna en gentjänst. Om detta antagande är hållbart, skulle det mycket väl kunna motivera kejsar Alexanders intresse för Hummels resa. Från denna utgångspunkt gav Hummels resa således resultat, men det kom inte Sverige till godo utan Ryssland.

VI

Hummels vistelse i Konstantinopel drog ut på tiden och han hann samla rikligt med material för den reseskildring, som han planerade.

Om Hummels övriga verksamhet i Turkiet hösten 1812 vet vi inte mycket. Hans relationer med den svenska ambassaden tycks inte ha förbättrats; åtminstone skriver han till Stedingk, att hans landsmän vållar honom besvär.¹²³ Vid jultiden fick han order från Stockholm att återvända till Petersburg.¹²⁴ Avresan fördröjdes dock av ekonomiska skäl.¹²⁵ Först den 20.3.1813 startade Hummel återresan.¹²⁶ I början av maj anlände

¹¹⁸ H. t. Löwenhielm 2.4. (även apostill) och 2.6.1812. Mottagna skrivelser 1812—13:5. BPA. RA.

¹¹⁹ H:s tidigare nämnda brev t. Löwenhielm 2.4.1812, apostill.

¹²⁰ Palin t. Engeström 4.—5.4.1812. BKA 101: avgångna handlingar. RA.

¹²¹ Tommila, a. a., s. 304—05.

¹²² Tawast t. Engeström 22.7.1812. Skrivelser från enskilda beskickningar 8: Konstantinopel 1812. Kab. ark. RA.

¹²³ H. t. Stedingk 13.5.1813. Sted. ark. 130.

¹²⁴ Engeström t. Palin 17.11. och 16.12.1812. BKA 101: ankomna handlingar. RA.

¹²⁵ Palin t. Löwenhielm 25.2.1813. Mottagna skrivelser 1812—13:5. BPA. RA. Det skulle sändas respengar från Sverige, men de kom inte. Till slut upplät Palin av sina egna dispositionsmedel 1 500 piastrar till H:s hemresa. — Palin t. Karl XIII 26.3.1813. BKA 101: avgångna skrivelser. RA.

¹²⁶ H. t. Stedingk 13.5.1813. Sted. ark. 130.

han till Petersburg efter mer än ett års bortovaro. General Tawast hade börjat sin hemresa redan i slutet av januari.¹²⁷

Då Hummel anlände till Petersburg våren 1813, hade det allmänna läget hunnit förändras. Napoleon hade tvingats dra sig tillbaka från rysk jord, kriget hade förflyttats till Tyskland, Preussen hade gått med i kriget och även Sverige.

Kurirresan hade väckt Hummels förhoppningar om en karriär i diplomatisk tjänst. Men allt hopp grusades omedelbart, då han återvände till huvudstaden. Där mottogs han av meddelandet, att han var avskedad ur svensk tjänst. Orsak: man misstänkte honom för att ha arbetat även för Rysslands räkning.¹²⁸

Hummels avskedande ur svensk tjänst är den punkt i hans liv, som är svårast att förklara. Enligt det föregående var Hummel under åren 1811—12 svenska ambassadens underrättelseman. Det är fastslaget, att man fr. o. m. slutet av år 1811 tvivlade på hans pålitlighet. Men var Hummel verkligen dubbelagent? Formellt motiverade man hans avskedande med ett brev, som han skrivit till Sverige i början av år 1813 och som hade kommit i myndigheternas händer. Däri hade Hummel enligt sina egna ord enbart talat om den ryske och den svenske ambassadörens vistelse på landet: "que je ne pouvais partir pour la ville (Konstantinopel? Hummels brev är från Bugukder) tandis que les Mission Russe et Suédoise restaient encore à la Campagne." På basen av detta yttrande hade man trott, att han var i såväl svensk som rysk tjänst. Hummel själv ansåg anklagelsen fullständigt felaktig. Den ryske ambassadören i Turkiet hade bara skyddat honom från bekymmer, som t. o. m. hans egna landsmän förorsakade honom. Då de båda länderna hade vänskapliga förbindelser med varandra, varför skulle han inte få umgås på vänskaplig fot med den ryske ambassadören utan att man genast skulle tro det värsta?¹²⁹

Men var Hummels försvar hållbart? En

del faktorer tycks tala mot det. I Petersburg skyndade Hummel naturligtvis genast till Löwenhielm för att klaga över orättvisa. Löwenhielm kunde inte ge honom något annat råd än att antingen resa till Sverige för att be om tillgift och återupprätta sitt rykte, om han verkligen var oskyldig, eller också vända sig till Armfelt och försöka få någon anställning i Finland, så att han kom i ny miljö. Hummel motsatte sig det första alternativet med motiveringen att han hade alldeles för många fiender och skulder i Sverige. Dessutom hade han inte råd till resan och hans hälsa tillät inte honom att fara. Den sistnämnda utvägen lovade han dock att överväga och han besökte även Armfelt för att höra om han kunde erhålla en anställning i kommittén för finska ärenden. Armfelt avtog dock Hummels begäran och visade honom i sin tur till utrikesminister Rumjantsov. Rumjantsov tog emot Hummel vänligare, men meddelade, att han var tvungen underställa kejsaren ärendet, innan han kunde säga något närmare.¹³⁰

Rumjantsov skrev också omedelbart till kejsaren, som var i Tyskland. Alexander svarade dock, att han endast svagt kunde påminna sig Hummel. Han visste inte ens av vilket skäl Hummel hade erhållit sin orden, möjligen hade Armfelt förmedlat den. Kejsaren ville ha närmare upplysningar om Hummel.¹³¹

I början av augusti 1813 uppfyllde Rumjantsov denna begäran från kejsaren och berättade bl. a., att det var Armfelt, som förmedlat orden och att denne berättat, att Hummel var en mycket an-

¹²⁷ Skrivelser från särskilda beskickningar 8. Kab. ark. RA.

¹²⁸ H. t. Stedingk 13.5.1813. Sted. ark. 130.

¹²⁹ H. t. Stedingk 13.5.1813. Sted. ark. 130. — H:s ursprungliga brev har inte hittats vare sig i svenska utrikesdepartementets arkiv eller i Engströms samling.

¹³⁰ Löwenhielm t. Engström 16.5.1813. Muscovitica. RA.

¹³¹ Alexander t. Rumjantsov 12.6.1813. ULLjk 27. FRA.

vändbar person, men att man inte helt kunde lita på honom. Hummel själv ville till Finland, men om det inte gick för sig, så föreslog Rumjantsov, att man skulle ordna en tjänst åt Hummel. Enligt Rumjantsov kunde Hummel vara till mycket stor nytta i kejsarlig tjänst.¹³²

Kejsaren tycks inte ha haft något att anmärka mot sistnämnda åsikt, men han meddelade dock att Hummel inte fick släppas in i Finland, eftersom han inte var tillförlitlig.¹³³ Att ta Hummel i rysk tjänst blev dock inte av i detta skede.

I denna korrespondens finns många punkter, som man kan ställa sig frågande inför. För det första var Hummel ovillig att resa till Sverige, fastän det skulle ha varit det enda sättet att rentvå sig. För det andra förhöll sig utrikesminister Rumjantsov mycket positiv till att ta Hummel i rysk tjänst, ja han t. o. m. drev ärendet. För det tredje förnekade kejsaren nästan helt och hållet, att han kände till Hummel, han visste inte ens hur denne hade erhållit sin orden. Ändå berättar Löwenhjelm rapporten från våren 1812, att Hummel fick den av just kejsaren. För det fjärde förhöll sig Armfelt, som Hummel hade haft så mycket att göra med och som han senare åter var god vän med, avvisande till att Hummel skulle slå sig ned i Finland och meddelade, att han ansåg denne opålitlig. Det är tydligt, att någon eller några eller alla inte riktigt höll sig till sanningen, vilket tycks visa, att Hummel verkligen varit till nytta för Ryssland på något vis, men att alla nu ville förneka kännedomen om det.

Vilken slags relation med Ryssland Hummel sedan hade, är en besvärlig fråga att svara på. Närmast till hands ligger ett nära samarbete med Armfelt. Det var särskilt viktigt för Armfelt att få reda på den svenska inställningen, dvs. huruvida Karl Johan stod fast vid de försäkringar, som han givit Armfelt i början av år 1811. Eftersom Armfelt på sätt och vis verkade som svensk "representant" i Petersburg,

om vi ser det från den synpunkten, att han och Karl Johan välvde samma planer för de nordiska ländernas räkning, så var det desto nödvändigare för honom att erhålla informationer om svensk politik. Och av vem skulle han lättare kunna få dem än av Hummel? Om Hummel alltså hjälpte Armfelt, så verkade han helt i linje med svenska strävanden. Han gjorde sig alltså inte medvetet skyldig till landsförräderi och det behöver inte ens ha fallit honom in, att det kunde vara det.

Armfelt i sin tur utnyttjade informationerna från Hummel till att närma Ryssland och Sverige till varandra. I sina samtal med kejsaren hade Armfelt säkert nämnt Hummels användbarhet. Därför var han också beredd att till kejsaren framföra Hummels klagomål över att han inte erhållit något sedvanligt erkännande, då han avgick från sin tjänst vid gymnasiet. Det var ju i detta sammanhang, som kejsaren anklagade Hummel för att vara svensk agent. Enligt Armfelt borde Hummel dock på något sätt belönas. Sedan Löwenhielm anlät till Petersburg, minskade Hummels betydelse som informationsgivare, ty Löwenhielm höll själv Armfelt informerad. Därför blev en belöning till Hummel mycket aktuell och Armfelt blev förmodligen tvungen att upplysa kejsaren och Rumjantsov närmare om Hummels förtjänster. Detta skulle kunna förklara, varför man senare ansåg Armfelt ligga bakom Hummels orden och varför man ihågkom Hummel med pengar, då han begav sig av på kurirresan. I detta skede ansåg nog också kejsaren det nyttigt, att Hummel reste bort från Petersburg för någon tid, så att han inte skulle bli komprometterad. Samtidigt kunde man utnyttja honom som informationsgivare. Men det blev just kejsarens välvilliga be-

¹³² Rumjantsov t. Alexander 5.8.1813 (g. st.) ULLjk 27. FRA.

¹³³ Rumjantsov t. Alexander 7.8.1813 (g. st.) och Alexander t. Rumjantsov 9.9.1813. ULLjk 27. FRA.

handling av Hummel, som väckte Löwenhielms misstankar.

Om denna tolkning är riktig, kan man förstå den senare utvecklingen. Såväl Schenbom som Löwenhielm hade delgivit Stockholm sina misstankar beträffande Hummel. Vid utrikesförvaltningen kände man mycket väl till Hummels levnadsvanor och trassliga ekonomi. Om han tidigare varit beredd att förfalska sin fars namn, så var han nu kanske lika beredd att lämna ut hemliga informationer till Ryssland för att få pengar. När man sedan fick veta, att Hummel under sin vistelse i Turkiet stod på mycket god fot med den ryske ambassadören där och dessutom fick general Tawasts synpunkter på honom, räckte det för att man skulle anse honom olämplig i den svenska utrikesförvaltningen. Det förslog med blotta misstanken för att Hummels avskedande skulle vara motiverat, eftersom det var fråga om en person, vars tidigare bana inte varit klanderfri.

I detta skede — då det förflutit ett år sedan händelserna på våren 1812 — kunde kejsar Alexander inte längre minnas några detaljer beträffande Hummel. Av allt att döma talade han sant i sitt brev till Rumjantsov. Ordnar hade på sista tiden utdelats i riklig mängd och Hummel var inte så viktig, att kejsaren skulle ha lagt honom särskilt på minnet.

Med utrikesminister Rumjantsov förhöll det sig annorlunda. Han var en stor bibliofil och åtminstone senare utnyttjade han Hummel för att utöka sitt bibliotek. I februari 1812 förnekade Hummel visserligen, att han någonsin varit hos Rumjantsov, men det hindrar inte, att de kunnat ha med varandra att göra.¹³⁴ Uppenbarligen kände Rumjantsov väl till Hummels förtjänster, eftersom han våren 1813 försökte få honom knuten till en rysk tjänst.

Hummels andra period som tjänsteman slutade lika plötsligt och ärelöst som hans första hade gjort.

Med avskedet från den svenska ambassaden avslutades den första perioden av hans vistelse i Ryssland. Den orättvisa behandling, som han ansåg att Sverige utsatt honom för, gjorde honom mycket bitter. Nu ville han inte längre vara svensk, han ville bli ryss ”de cœur et d’ame et je mourrai tel”. Stockholms åsikt i saken var honom likgiltig.¹³⁵ I praktiken betydde avskedandet också, att Hummel inte hade någon möjlighet att återvända till Sverige eller svensk tjänst. Efter en kort mellanperiod blev han också för resten av sitt liv rysk tjänsteman.

En skuldsatt författare

I

De månader, som följde på hemkomsten från Turkiet, blev svåra för Hummel. Han var såväl fysiskt som psykiskt sjuk. Hösten 1813 övervägde han att begå självmord.¹³⁶ Man hade berövat honom tjänst och lön, han var helt utan pengar. Denna svåra ekonomiska situation förvärrades dessutom av att det i maj 1813 anlände ett kravbrev på gamla skulder i Stockholm. I sitt svarsbrev säger Hummel, att han hoppas kunna betala, sedan han trätt i rysk tjänst.¹³⁷

Av källorna framgår inte, hur Hummel klarade sig ekonomiskt efter Turkietresan. Av allt att döma levde han på lån.¹³⁸ Vi vet med säkerhet, att han i slutet av år 1813 tjänstgjorde vid kommittén för finska

¹³⁴ Löwenhielm t. Wetterstedt 26.2.1812. Muscovitica. RA.

¹³⁵ H. t. Stedingk 13.5.1813. Sted. ark. 130.

¹³⁶ H. t. Walleen 2.11.1813 (g. st.). Stj.—W. saml. 6. Stjernvall—Walleenska saml. förvaras i finska RA. — von Frenckell 1960 s. 125—26.

¹³⁷ Engeström t. Löwenhielm 15.5.1813. Kab. koncept 1813: Petersburg. RA. — H. t. Löwenhielm 24.5.1813. (g. st.). Biographica. RA. — Av allt att döma hade H. lön inestående vid avskedandet och den utbetalades inte till honom utan hölls inne för att betala denna skuld.

¹³⁸ Det finns skäl att anta, att H. fick sina första lån av Walleen redan år 1813.

ärenden.¹³⁹ Armfelt hade ju på våren 1813 vägrat att ge Hummel tjänst vid kommittén. Men då det såg ut som om denne tills vidare inte skulle få arbete någon annanstans, tycks Armfelt ha ändrat ståndpunkt. Visserligen fanns Hummel aldrig officiellt på den finska kommitténs lönelista, men tjänstgjorde säkert där ända till slutet av år 1814 och fick till sist 165 pappersrubel i månaden.¹⁴⁰ Allt tyder på att han inte var fast anställd tjänsteman, utan något slags tillfällig medhjälpare. Hummels arbete omfattade översättningar och andra skrivgöromål och han arbetade hemma, inte på kommitténs kansli. Man hade uppenbarligen velat ordna så pass mycket arbete åt Hummel, att han inte skulle dö av svält.¹⁴¹

Den person, som Hummel ständigt besvärade med böner om lån, var vännen Carl Johan Walleen, medlem i den finska kommittén. I början av sommaren 1815, då Hummel och Walleen företog en genomgång av skuldsumman, kom de fram till en så aktningvärd summa som 3 563 pappersrubel.¹⁴² Just då stod Hummel i begrepp att tillträda en tjänst vid polisministeriet och hans situation skulle bli lättare. I slutet av år 1818 var dock skulden till Walleen fortfarande inte betald.¹⁴³ Walleen hade även betalat Hummels skulder och gått i borgen för honom. Av detta skäl torde ovan nämnda summa omfattat hela Hummels skuld våren 1815. Därefter ville han inte låna mer av Walleen eller också vägrade denne att ge honom mer lån. Men Hummel vände sig åt annat håll och i början av år 1819 var han skyldig konsul Sterky åtminstone 2 000 rubel. Allt som allt uppgick hans skulder vid denna tid till ca 6 000 rubel. Han lyckades betala tillbaka 1 000 rubel genom att sälja sina böcker, men resten förblev en ständig belastning för hans ekonomi.¹⁴⁴

Att sälja böcker var annars det medel, som Hummel med tungt hjärta fick ta till då och då för att få pengar. Det hade han

tvungats till redan sommaren 1813.¹⁴⁵ Det faktum, att han fick 1 000 rubel för sina böcker, säger något om storleken av hans bibliotek. Man kan säga, att för en så dålig ekonom som Hummel var det bra att binda pengarna i böcker. De kunde säljas vid behov.

Som redan nämnts tjänstgjorde Hummel vid den finska kommittén till slutet av år 1814. På våren samma år anger han visserligen i ett brev till Lorenzo Hammar-sköld, att hans titel är "attaché au Département de l'Instruction publique", men det finns ingenting som visar, att han vid den tiden skulle ha varit i rysk tjänst. Uppenbarligen menade han sin tidigare tjänst vid Petersburgs gymnasium.¹⁴⁶ På egen begäran slutade han sitt arbete vid den finska kommittén och motiverade det med att arbetet inte roade honom. Han hade åtskilliga litterära arbeten på gång och ville ägna sin tid åt dem. Arbetet vid kommittén störde hans skapande arbete, därför ansåg han det bäst att ägna sig enbart åt sin litterära kallelse även med

¹³⁹ H. t. Walleen 3.5.1815 (g. st.). Stj.—W. saml. 6.

¹⁴⁰ Walleen t. H. 7.5.1815 (kopia; g. st.). Stj.—W. saml. 6. Walleen nämner inte vilka slags rubel det är frågan om, men det måste ha varit pappersrubel, ty annars hade H:s lön varit alltför stor i förhållande till hans ställning.

¹⁴¹ Man kan nämna, att ett halvt årtionde senare beräknade A. J. Sjögren att han skulle kunna klara sig i Petersburg med en årsinkomst av 800 silverrubel (till Alex. Blomqvist 27.4.1821. Blomqvists saml. V. Hfors UB). Med en månadslön på 165 pappersrubel motsvarar H:s årsinkomst 660 silverrubel. — Jfr H:s brev t. Walleen 1813—16. Stj.—W. saml. 6.

¹⁴² Walleen t. H. 7.5.1815 (kopia; g. st.). Stj.—W. saml. 6.

¹⁴³ H. t. Walleen 15.12.1818 (g. st.) planerar att betala sina skulder till Walleen i tre etapper under tre år. Stj.—W. saml. 6.

¹⁴⁴ H. t. Walleen 30.6 (g. st.; 1818?) och "jeudi" (1819, datum saknas). Stj.—W. saml. 6. — Ännu 1832 var H. skyldig Walleen pengar. — Se not 226.

¹⁴⁵ H. t. Walleen 3.10. (g. st.; 1813) och 1.7. (g. st.; 1818?). Stj.—W. saml. 6.

¹⁴⁶ H. t. Hammar-sköld 31.3.1814. Hammar-skölds brevväxling IV: 1. KB.

risk att dö av svält. Om så skedde, ”dog han åtminstone fri”, som han sade.¹⁴⁷ Armfelt hade avlidit föregående sommar, varför vänskapen med denne inte längre band Hummel till kommittén.

Redan i slutet av februari måste emellertid Hummel börja se sig om efter ett avlönat arbete. Eftersom han inte ville återvända till den finska kommittén, återstod det honom bara att vända sig till de ryska myndigheterna. Fr. o. m. slutet av april arbetade han vid polisministeriets censuravdelning.¹⁴⁸

Innan Hummel antogs hade myndigheterna noga tagit reda på hans bakgrund. Det var troligt, att man just i denna avsikt verkställde en husundersökning hos honom den 24 april. Något farligt fann man dock inte i samband med denna.¹⁴⁹

Hummels verksamhet som fri författare varade alltså blott fyra månader, men han hade verkligen hunnit göra en del på den tiden. Hummel fann arbetet på censuravdelningen intressant, men det upptog honom från morgon till kväll och gav honom ingen tid över till sällskapsliv eller författande.¹⁵⁰ Eftersom Hummel hade anhöllit om en tjänst för att klara av sina skulder, stod han åtminstone under sin första tid vid censuravdelningen under polisbevakning. Hans personliga frihet begränsades dock inte på något sätt.¹⁵¹ Hummel var dock inte särskilt förtjust i situationen och han klagade också hos kejsaren.¹⁵²

II

Såsom tidigare nämnts var Hummel efter avskedet ur svensk tjänst mycket deprimerad och övervägde självmord. Från dessa dystra tankar räddade honom, enligt hans egna ord, en kvinna vid namn Charlotte, med vilken han sedan en tid hade ett förhållande.¹⁵³ Detta är enda gången som man vet, att Hummel hade en älskarinna i Petersburg.

Vilka kontakter Hummel hade med sin familj under ifrågavarande tid är föga

bekant. Vi vet inte heller om han bidrog till familjens försörjning, men då han ständigt hade skulder, är det inte troligt, att han kunde sända pengar till Stockholm.¹⁵⁴ Åtminstone blev Hummel deprimerad vid budet om äldste sonens död i början av sommaren 1814 och han berövades arbetslusten för lång tid framöver.¹⁵⁵ Den chock, som sonens död förorsakade och den dåliga ekonomien kom Hummel att söka tröst i religionen under vintern 1814/15. Han kände sig dock för usel för att kunna hålla fast vid det inflytande religionen hade på honom.¹⁵⁶ Denna religiösa sinnesförändring tycks inte ha varat länge. Under denna vinter lades dock grunden till den djupare omvändelse, som kom många år senare.

III

”Ju mer jag fördjupar mig i tanken på Hummel vid Armfelts sjukbädd desto mer övertygad blir jag, att herrarna diskuterade teater — när de inte berättade privata minnen om skådespelerskor” (von Frenckell).¹⁵⁷ Hummel var f. d. teaterkritiker och Armfelt hade varit ledare för Stockholms kungliga teater under Gustav III:s dagar. Hummel hade i sin teatertidning recenserat samma skådespel, som Armfelt

¹⁴⁷ H. t. Walleen 6.2.1815 (g. st.). Stj.—W. saml. 6.

¹⁴⁸ H. t. Hammarsköld 27.6.1815 berättar att han haft tjänst vid polisministeriet ”depuis une couple de mois”. Hammarskölds brefväxling IV: 1. KB.

¹⁴⁹ H. t. Walleen 8.5.1815 (g. st.). Stj.—W. saml. 6.

¹⁵⁰ H:s tidigare nämnda brev till Hammarsköld 27.6.1815.

¹⁵¹ H:s tidigare nämnda brev t. Walleen 8.5.1815.

¹⁵² H. t. Walleen 8.5. och 25.5.1815 (båda g. st.). Stj.—W. saml. 6.

¹⁵³ H. t. Walleen 3.10. och 2.11. (två brev) 1814 (g. st.). Stj.—W. saml. 6. — Jmf von Frenckell 1960 s. 125—26.

¹⁵⁴ Jmf s. 45.

¹⁵⁵ H. t. Walleen 5.7.1814 (g. st.). Stj.—W. saml. 6. — Walleen t. Rehbinder 28.6.1814. Rehb. saml. 9. FRA.

¹⁵⁶ H. t. Walleen i början av 1815 (?). Stj.—W. saml. 6.

¹⁵⁷ von Frenckell 1960 s. 138—39.

hade låtit framföra. Hummel hade också — i mycket positiv anda — recenserat Armfelts på sin tid mycket populära lilla komedi "Masqueraden". Herrarna hade alltså verkliga beröringspunkter i teatervärlden.

Genom Walleen vet vi att Hummel åtnjöt Armfelts särskilda gunst, sedan han anställdes vid kommittén. Detta framgick av de långa diskussionerna dem emellan, av många gemensamma middagar och av de konfidentiella ärenden, som avhandlades. Kommitténs ordinarie medlemmar L. G. von Haartman, C. A. Mellin och även Walleen själv var avundsjuka på Hummels gynnade ställning. Endast R. H. Rehbinder kunde tävla med Hummel om Armfelts gunst. Då Hummel hade svårt för att hålla tyst, visste hans gode vän Walleen i allmänhet, vad Armfelt och han hade diskuterat. Framför allt sommaren 1814, då Armfelt låg till sängs, var Hummel en regelbunden gäst hos honom.¹⁵⁸

IV

Sommaren 1814 kunde Hummel också meddela Armfelt färskta litteraturnyheter från Sverige, ty på våren hade han blivit ombud för Rumjantsov. Denne hade i årtal i mån av tid sysslat med Rysslands och Nordens historia, därtill inspirerad av Hummels gamle vän hovrådet Krug.¹⁵⁹ Hans samlingar och bibliotek var stora och innehållsrika. I slutet på 1810-talet omfattade Rumjantsovs bibliotek drygt 30 000 band, placerade i nio rum. Biblioteket var mångsidigt och innehöll stora rariteter.¹⁶⁰ Rumjantsov var känd även som mecenat.¹⁶¹

Sedan Rumjantsov gått i pension år 1812, fick han mer tid att ägna sig åt sina egna intressen. Vintern 1813/14 började han söka efter en lämplig person, som från svenska arkiv och bibliotek kunde skaffa honom informationer och avskrifter ur dokument, som rörde Rysslands historia. Hummel hade naturligtvis ingenting emot erbjudandet. Det betydde, att

han fick en inflytelserik gynnare och gjorde det möjligt för honom att för egen räkning skaffa informationer och litteratur från Sverige samt medförde säkert en del ekonomiska fördelar.

Men till vem i Sverige skulle Hummel vända sig? Hans gamle vän Gjörwell hade dött. Hummel kom slutligen fram till den unge biblioteksamanuensen Lorenzo Hammarsköld, som han för årtal sedan hade sett några gånger på Kungliga biblioteket i Stockholm. I slutet av mars 1814 skrev Hummel till denne och frågade, vilka möjligheter det fanns att erhålla avskrifter av dokument samt om Hammarsköld var villig att anskaffa dessa. Till att börja med var det nödvändigt att få en förteckning på olika slags avtal, så att man inte i onödan kopierade sådana, av vilka det redan fanns en duplett i Petersburg. Förutom dokumentavskrifter önskade Rumjantsov komplettera sitt bibliotek.¹⁶²

Hammarsköld gav positivt svar. Rumjantsov var mycket nöjd och sände Hammarsköld ett personligt tackkort.¹⁶³ Under de följande två åren var Hummel sedan grevens kontaktman med Sverige. Hummel svarade också på Hammarskölds mångahanda förfrågningar om ryska förhållanden och händelser på samma sätt som tidigare till Gjörwell.

I sin brevväxling använde Hummel enbart franska, det språk som han numera i första hand odlade även i diskussioner. Hans förmåga att skriva svenska hade försämrats, han skrev nu snabbare på

¹⁵⁸ Walleen t. Rehbinder 11.6. och 28.6.1814. Rehb. saml. 9. FRA. — von Bonsdorff: Lars Gabriel von Haartman intill 1827 (1946), s. 134.

¹⁵⁹ Recueil des actes 1844 s. 13—14.

¹⁶⁰ A. J. Sjögren t. A. Blomqvist 7.5.1820. Blomqvists saml. V. Hfors UB.

¹⁶¹ Rumjantsov finansierade bl. a. Gustaf Renvalls stora "Suomalainen Sana-Kirja, Lexicon Linguae Finnicae", som utkom 1826.

¹⁶² H. t. Hammarsköld 31.3.1814. Hammarskölds brevväxling IV: 1. KB.

¹⁶³ H. t. Hammarsköld 7.6.1814. Hammarskölds brevväxling IV: 1. — Liksom andra brev t. H. har Hammarskölds svarsbrev inte bevarats.

franska.¹⁶⁴ Med ambassadtjänstemännen och med medlemmarna i den finska kommittén talade han dock svenska, men det befrämjade inte den skriftliga förmågan. Sina brev till Walleen skrev han på franska.

Helt övergav Hummel dock inte svenska språket i skrift. Vi vet, att han på 1810-talet översatte ett par franskspråkiga verk till svenska. Det ena var den franske emigranten Sarrozins kända pamflett, som var riktad mot Napoleon och som utkom 1813 under titeln "Bonapartes hemliga bekännelser för Cardinal Maury", och det andra var baronessan Krüdeners lika berömda verk "Valérie" (1813), som utkom 1813 under titeln "Valerie eller Gustaf Linars bref till Ernst G + + +".¹⁶⁵ Hummel översatte fortfarande även från svenska till franska. Vintern 1813—14 sysslade han t. ex. med en översättning av Jacob Adlerbeths 100 sidor långa undersökning "Om Biarmaland", som hade publicerats i "Idun" 1813.¹⁶⁶

V

Sina egna litterära verk skrev Hummel nu direkt på franska. Fr. o. m. augusti 1813 arbetade han med sin reseskildring "Voyage en Turquie". Såsom disposition använde han den för tiden så typiska brevformen. Han hade för avsikt att skriva ett verk i fyra delar, varav två delar skulle vara text och två delar noter. I början av sommaren 1814 var den första delen och dess noter färdiga och reseskildringen i dess helhet var färdig i slutet av samma år. Dess omfång motsvarade planerna.¹⁶⁷

Därefter hade Hummel stora svårigheter att få boken publicerad, vilket till slut inte heller blev av. Han trodde själv, att den inte skulle kunna publiceras i Ryssland på grund av censuren, varför han funderade på London eller Leipzig eller Sverige såsom eventuell tryckort. Våren 1814 stod han i brevkontakt med Halle och Leipzig och försökte få en utgivare till boken, men måste konstatera, att man inte var villig

att betala det arvode han begärde och att franskspråkig litteratur dessutom inte stod högt i kurs i Tyskland efter det stora krigets slut.¹⁶⁸ Efter dessa misslyckade försök började Hummel åter fundera på Sverige, men kom snart till resultatet, att på den kanten lönade det sig inte att på allvar leta efter en utgivare. För det första måste verket skrivas om till svenska och för det andra skulle knappast någon i Sverige betala ett arvode, som gottgjorde alla besvär.¹⁶⁹ Den enda möjlighet, som därefter återstod, var att få boken utgiven i Ryssland. Hummel ansökte därför om ett tryckbidrag hos kejsaren, samtidigt som han anhöll om tillstånd att trycka boken.¹⁷⁰ När han sommaren 1816 äntligen fick besked, var det negativt: "Voyage en Turquie" fick inte tryckas.¹⁷¹ Om manuskriptets senare öden vet vi ingenting. Det har försvunnit med Hummels övriga papper.

VI

Hummel fick svårigheter med tryckningen även av en annan bok, skriven ungefär samtidigt. Då han i början av år 1815 fullbordat reseskildringen, skrev han nämligen romanen "Adélaïde ou ne jugeons pas sur l'apparence", som också var avfattad i brevform. Denna roman godkändes av censuren utan större svårigheter och i juni 1815 var manuskriptet redan under

¹⁶⁴ H:s nämnda brev 7.6.1814.

¹⁶⁵ Carlander 3, 1904 s. 272.

¹⁶⁶ H. t. Walleen 2.12.1813 (g. st.). Stj.—W. saml. 6. H. t. Hammarsköld 31.3.1814. Hammarskölds brevväxling IV: 1. — Artikel i Idun 1813 s. 76—173. Dess publiceringsdatum och tryckort i Ryssland är inte bekanta.

¹⁶⁷ H. t. Hammarsköld 7.6. och 1.9.1814 samt 27.6.1815. Hammarskölds brevväxling IV: 1. — H. nämner inte i något sammanhang reseskildringens sidantal.

¹⁶⁸ H:s tidigare nämnda brev t. Hammarsköld 1.9.1814 och 27.6.1815. — Det begärda arvodets storlek meddelas inte.

¹⁶⁹ H:s nämnda brev t. Hammarsköld 27.6.1815.

¹⁷⁰ H. t. Hammarsköld 2.9.1815. Hammarskölds brevväxling IV: 1.

¹⁷¹ H. t. Hammarsköld 22.5. och 30.7.1816. Hammarskölds brevväxling V.

tryckning.¹⁷² Men tryckeriets slarv och senfärdighet fördröjde utgivningen ända till 1818.

"Adélaïde" är såväl till intrig som stil en ren produkt av romantiken. Dess personer är överdrivet sentimentala, lider av olycklig kärlek intill vansinnets gräns, är gränslöst ädla eller onda. Tidens stil framträder också i språkbruket, som är sentimentalt mångordigt och dunkelt. Allt som allt var boken så bunden till sin egen tids smak, att den inte hade någon möjlighet att överleva romantiken. Den hörde dock inte till de sämsta av tidens romaner, vilket bevisas av att den översattes till svenska i Stockholm år 1823.

För eftervärlden är de intressantaste sidorna i "Adélaïde" de kulturhistoriska skildringarna. Framför allt är glimtarna från Petersburg träffande och uppenbarligen autentiska.¹⁷³

Det finns även skäl att lägga märke till att Finland omnämns i boken. Frankensten reser genom Finland till Petersburg och träffar också en viss Maria, som är ett oskuldsfullt naturbarn, som storstadens dåliga seder ännu inte har förstört. I Rysslands litteratur började vid denna tid en viss idealiserad bild av Finland och finnarna framträda och i detta hänseende var Hummel en av föregångarna.¹⁷⁴

I "Adélaïde" finns — liksom i Hummels senare verk — självbiografiskt material. Maurice's flykt till Petersburg och dennes känslor tillhör Hummels egna minnen, Maurice's lidanden var hans egna lidanden. På samma sätt som Maurice skriver, att Sverige har övergivit honom, så beskyllde även Hummel Sverige för att ha övergivit honom 1811. Liksom Stedingk på sin tid hade förstätt Hummel, så förstär även bokens ambassadör Maurice.

Hummels sångmö vid romanens tillkomst var fru Rehbinder, hustru till den finske statssekreteraren Robert Henrik Rehbinder.¹⁷⁵ Hummel var ju ofta gäst hos familjen Rehbinder. Såsom framgår av bokens dedikation, var det fru Rehbinder

som givit Hummel den första idén till boken.

Hur "Adélaïde" mottogs i Petersburg, vet vi inte. Den svenska upplagan fick i alla fall inte något större beröm. "Svensk Litteratur-Tidning" skrev, att romanen saknade "originalitet, nationell färg och skiftningar". Personerna var tämligen ointressanta med undantag av Jenny. Intrigen banal, men skrivstilen nog så vårdad. Till verkets ljusare sidor kunde man räkna den finska Marias brev.¹⁷⁶ Denna kritik träffade utan tvekan ganska rätt.

VII

Samma år som Hummel skrev "Adélaïde" skrev han ytterligare en brevroman. På försommaren tillkom nämligen på fyra dagar — det meddelar han i verkets förord — en 130-sidig kärleksroman "Lettres du Duc de P++++". På bokens omslag angavs författaren vara prinsessan Galitzin — varför just denna pseudonym, är inte känt.¹⁷⁷ Boken innehåller nämnde hertig P++++:s brev till en ung änka, fru R, samt i slutet ett långt brev från frun i fråga till hertigen. Historien slutar lyckligt, de älskande får varandra. Stilen är Hummels lättsamma journalistiska stil, brevens innehåll överdrivet sentimentalt. Som litterär produkt kan "Lettres du Duc de P++++" inte tävla med "Adélaïde"; den är verkligen mycket hastigt skriven.

¹⁷² H. t. Hammarsköld 27.6.1815. Hammarskölds brevväxling IV: 1. — H. t. Walleen 6.2.1815 (g. st.). Stj.—W. saml. 6.

¹⁷³ Såsom ex. kan nämnas, att "Adélaïde" s. 40 ger en bild av Petersburgs teaterliv, som helt överensstämmer med H:s brev t. Hammarsköld 27.6.1815. Brevet skrevs efter det att romanen var färdig.

¹⁷⁴ von Freneckell 1960 s. 142.

¹⁷⁵ H. t. Walleen i början av år 1815 (?) samt 3.4. s. å. Stj.—W. saml. 6. — Se även H. t. Stedingk 11.12.1811. Sted. ark. 129.

¹⁷⁶ Svensk Litteratur-Tidning 11.12.1823 s. 802.

¹⁷⁷ På KB i Stockholm finns ett exemplar av boken, som rättats av författaren själv. Där har prinsessan Galitzins namn strukits över, men någon förklaring därtill lämnas inte. En del stilistiska ändringar har gjorts i boken.

Förutom reseskildringen, romanerna och översättningarna skrev Hummel under 1810-talet en essä, vars närmare innehåll är okänt, men som han sommaren 1817 omnämner såsom tryckt. Vidare skrev han en minnesskrift med anledning av Karl XIII:s död 1818. Den sistnämnda skrev Hummel i sin egenskap av frimurare; Karl XIII hade varit frimurarnas beskyddare.

En insektsamlande censor

1820-talet utgör kanske den mest ordnade delen av Hummels liv. Han hade hela tiden en regelbunden tjänst och koncentrerade sin fritid på ett enda intresse, entomologi. 1820-talet utgör också den sista perioden av Hummels långa vistelse i Petersburg. I slutet av år 1831 erhöll han pension och flyttade till Finland.

I

Fr. o. m. maj 1816 tjänstgjorde Hummel som bibliotekarie vid polisministeriets censur, en tjänst som han redan hade skött en tid.¹⁷⁸

Hummel tjänstgjorde sedan som bibliotekarie till år 1821, då han blev sekreterare i inrikesministeriets censurkommitté. Hans befordran var betydande och hans årslön blev nu 4 000 pappersrubel eller mer än han någonsin tidigare hade fått.¹⁷⁹ Ställningen som censurkommitténs sekreterare var en central och arbetsam plats, ty alla löpande ärenden gick genom denne.¹⁸⁰ I denna tjänst blev Hummel också grundligt insatt i den ryska censurverksamheten och blev så småningom ansedd som expert.¹⁸¹ Från denna tid stammar troligen även hans titel assessor. (En uppgift, som stundom skymtar, att han skulle ha erhållit statsråds titel, saknar stöd i källorna.) Trots sitt framgångsrika arbete tvingades han att ta avsked ur tjänsten i början av september 1825, och det var först efter lång kamp som han lyckades få en annan anställning vid censuren. Ekonomiskt be-

tydde denna förändring, att hans lön sjönk till hälften.¹⁸²

Källorna ger ingen entydig bild av orsakerna till Hummels avsked ur tjänsten. Själv berättar han sommaren 1825 i ett brev till C. G. Mannerheim, att det hade proklamerats ett förödande manifest mot biblioteken och att censuren blivit föremål för påtryckningar. Fastän han gjort allt för att få behålla sin tjänst, hade han dock tvingats att lämna den.¹⁸³

Denna gång förblev Hummel inte oföretagsam, då han avskedades. Han hade redan före avskedet kämpat för att få behålla tjänsten, men misslyckats. På hösten fortsatte han att framställa sina krav till ministeriet och segrade till slut. Från början av år 1826 var han åter i tjänst hos censuren, men i en lägre tjänst än tidigare och med hälften så hög lön.¹⁸⁴ Hans ställning förbättrades dock snabbt. Sommaren 1827 skedde ett byte på posten som censurchef och den nye chefen, statsrådet Demšinski, var välvilligare inställd till Hummel än föregångaren Fock. Vid denna tid planerades en omorganisation av den ryska censuren och eftersom Hummel hade stor erfarenhet av de olika verksamhetsformerna, utsågs han att bistå Demšinski vid denna planering.¹⁸⁵ Ända till hösten 1828 sysslade Hummel sedan med organisationsfrågor.¹⁸⁶ Redan ett år tidigare hade kejsaren gått med på hans anhållan

¹⁷⁸ H. t. Hammarsköld 30.7.1816. Hammarskölds brevväxling V.

¹⁷⁹ H. t. Mannerheim 9.1.1826 (g. st.). Mann. saml. IX. Mannerheimska saml. i Helsingfors UB.

¹⁸⁰ Om H:s arbetsbörda t. H. Sahlberg 21.3.1823 och 2.8.1824. Sahlbergs saml. II. Hfors UB.

¹⁸¹ H. t. Mannerheim 3.6.1825. Mann. saml. VIII.

¹⁸² H. t. Mannerheim 26.7., 9.1.1826 och 24.8.1826 (g. st.). Mann. saml. IX.

¹⁸³ H. t. Mannerheim 26.7.1825 (g. st.). Mann. saml. VIII.

¹⁸⁴ H. t. Mannerheim 9.1.1826 (g. st.). Mann. saml. IX.

¹⁸⁵ H. t. Mannerheim 24.8.1826 (g. st.). Mann. saml. IX.

¹⁸⁶ H. t. Mannerheim 1.7.1828. Mann. saml. IX.

om att få behålla sin lön på 2000 pappersrubel även sedan han blivit pensionerad.¹⁸⁷

Att ordna pensionsfrågan var befogat ty Hummel började redan överskrida medelåldern. Redan 1823 säger han, att han är gammal och gråhårig.¹⁸⁸ Hans hälsa var under hela 1820-talet vacklande. Sommaren 1829 fick han ett slaganfall, som nästan förlamade höger hand.¹⁸⁹ Senare försämrades hans hälsotillstånd gradvis och på hösten 1832 blev han tvungen lämna sin tjänst och gå i pension. Alldeles i början av år 1832 anlände han till Ekenäs, där han valt att bosätta sig på gamla dagar.¹⁹⁰

Att få pensionsfrågan löst var på sin plats även av det skälet, att Hummel nu hade hela sin familj hos sig. Om förhållandet mellan Hummel och hans familj i början av 1820-talet vet vi nästan ingenting. Klart är bara, att i början av november 1826 var Hummel i Åbo för att möta sin dotter Anna Sofia Fredrika, som han aldrig tidigare hade sett och som nu var 19 år. På senvåren följande år anlände fru Hummel i sällskap med sin syster Johanna Öhman till Petersburg.¹⁹¹ Med fru Hummel kom också en 12-årig flicka vid namn Sofia Aurora, som sedan adopterades. Flickan var från Stockholm, mer vet vi inte om henne.¹⁹²

Familjens ankomst till Petersburg kan ha berott på att Hummels mor hade dött våren 1827, och att Hummel därmed blev tvungen att själv försörja sin familj.

II

Hummels resa till Åbo hösten 1826 för att möta dottern, som anlände från Sverige, var inte enbart en familjeres. Han hade inte tidigare besökt Finland, varför redan resan i sig själv var intressant. Där kunde han få träffa professor Sahlberg, med vilken han under lång tid hade brevväxlat i entomologiska ämnen, och han kunde få återse sina vänner från tiden i den finska kommittén.

I egenskap av tjänsteman måste Hummel

naturligtvis ansöka om tjänstledighet; hans resa i Finland kom att vara fem veckor. Strax innan hade han fått order att börja arbeta med omorganisationen av censurinstitutionen och åter kommit i tjänst vid censuren. Var det inte tveksamt att låta en man resa, vars tänkesätt inte behagat ledande censorer, framför allt som det i samband med det nyligen inträffade kejsarbytet hade förekommit oroligheter? Just denna jäsning blev dock den faktor, som gjorde att Hummel fick sin långa tjänstledighet för resan. Efter Nikolai I:s uppstigande på tronen hade man omorganiserat Rysslands hemliga polis och greve von Benckendorff hade blivit såväl högste befälhavare för gendarmeriet som chef för III:e avdelningen i den nye kejsarens kansli, dvs. för hemliga polisen. Organisationens avsikt var att effektivisera åsiktsövervakningen i riket och avslöja alla eventuella sammansvärjningar. För detta ändamål värvade den hemliga polisen även utomstående, vanliga tjänstemän, som utan att väcka misstankar kunde göra iakttagelser. En sådan spionuppgift ansågs av polisen vara en fosterländsk gärning och ett bevis på hängivenhet gentemot kejsaren.¹⁹³

¹⁸⁷ H. t. Mannerheim 21.12.1827 (g. st.). Mann. saml. IX.

¹⁸⁸ H. t. Sahlberg 4.3.1823. Sahlbergs saml. II.

¹⁸⁹ Sofia Hummel t. Mannerheim 25.8.1829. Mann. saml. IX. — Mannerheim t. Dejean 12.12.1829. Mann. saml. IV.

¹⁹⁰ H. t. Mannerheim 12.1.1832. Mann. saml. IX. Hfors UB.

¹⁹¹ S:a Katarina församlings böcker 1827. RA.

¹⁹² Så meddelar t. ex. inte inflyttningsbetygen, när Sofia Aurora anlände till Petersburg. Då H:s familj flyttade till Ekenäs 1831 anger dock församlingens böcker, att flickan kommit dit 1827. Eftersom hon var mycket liten ännu 1827, hade hon knappast rest ensam från Stockholm. Den enda möjligheten var, att hon anlät med fru Hummel. Kanske var hon så ung, att hon inte antecknades i inflyttningsböckerna. Flickans föräldrar var okända. Det ligger inom möjligheternas gränser, att hon var utomäktenskapligt barn till fru Hummel. Fruen var bara 21 år då mannen flydde till Petersburg.

¹⁹³ Korhonen, a. a., 1961 s. 212.

Tjänstemän på resande fot var naturligtvis mycket lämpliga såsom iakttagare. Då Hummel nu ansökte om tjänstledighet för att besöka Finland, syntes det mycket lämpligt att kombinera hans resa med ett uppdrag av det slaget. Greve von Bencendorff, nytillträdd chef för hemliga polisen, hade känt Hummel länge och gav honom nu i uppdrag att undersöka opinionen bland finnarna. Att döma av den rapport, som Hummel sammanställde, skulle han ta reda på den allmänna opinionen i landet, i vilken mån finnarna var lojala mot regeringen, hur stor sympati man kände mot det tidigare moderlandet, hurdana de ledande tjänstemännen var och vad man i Finland tyckte om generalguvernören Zakrevski.

Under sin resa träffade Hummel många av sina gamla bekanta. Såsom landshövding i Viborgs län verkade Carl August Ramsay, som under åren 1814—18 varit protokollsekreterare i den finska kommittén. I Helsingfors gästade Hummel sin gamle vän Walleen, som hade upphöjts till produktör; han träffade statsrådet J. A. Ehrenström, bibliotekarie Alexander Blomqvist, helt säkert också senator Gustaf Ladau och andra senatsmedlemmar. I Åbo diskuterade Hummel med gamle greve C. A. Mannerheim, gjorde en visit hemma hos ärkebiskop Tengström, träffade flera av akademiens professorer, troligen landshövding Wallenius samt akademisk ungdom. Under själva resan åter hade han tillfälle att tala med vanligt folk.¹⁹⁴

I Finland vågade inte Hummel göra några anteckningar om sina iakttagelser av fruktan att förlora papperen och på så sätt avslöja sig. Hans resa i Finland väckte trots allt misstankar. Tydligen frågade han för ivrigt om saker som man inte väntade sig, att en familjefar på väg att möta sin dotter, skulle fråga om.¹⁹⁵ Då man sedan märkte, att han verkligen hämtade en dotter, togs han emot med större förtroende.

I enlighet med sina anvisningar riktade

Hummel sin uppmärksamhet på den efter dekabristupproret viktiga frågan om finnarnas pålitlighet. Enligt Hummel var det i Viborgs län, som man kände den största hängivenheten för Ryssland. Då han anlände till Heinola län var läget redan ett annat; där ”tycks man redan ha glömt Ryssland”, man kunde inte ryska språket och den svenska ordningen härskade överallt. Svensksympatierna var starkast i Åbo. I det centrala Syd-Finland åter ville alla vara finnar. Hummel koncentrerade också sin bedömning i meningen: ”I Viborg är man ryssar, i Åbo svenskar, i Helsingfors helt och hållet finnar.” I huvudstaden bevakade man svartsjukt bevarandet av privilegier, vanor och lagar. Kejsar Alexander mindes man överallt med vördnad; den unge Nikolai var ännu relativt okänd. Endast i Åbo, där Nikolai varit universitetets kansler, kände man honom närmare och var honom hängiven. Enligt Hummel behövde man inte tvivla på finnarnas pålitlighet, landets invånare var nöjda med sitt liv. Man önskade dock, att den nye kejsaren skulle göra en resa till Finland.

Rysslands högste representant i landet, generalguvernör Zakrevski, var inte särskilt omtyckt. Han kritiserades särskilt skarpt i Helsingfors. Framför allt stod prokurator Walleen och Zakrevski i harnesk mot varandra. Walleen var högste lagövervakare och åtnjöt stort anseende för sin redlighet och lagkännedom. Hans ambition var fosterlandets bästa. I finnarnas ögon hade Walleen alltid rätt, eftersom

¹⁹⁴ H. från Åbo till Mannerheim 21.11.1826. Mann. saml. IX. — H:s rapport daterad 10.12.1826. H. M. Kejsarens kansli, III:e avdelningens hemliga arkiv nr. 935. Sovjetisk mikrofilm 167. FRA. Rapporten publicerad av Korhonen 1961 s. 214—19. Om annat inte anges, grundar sig H:s reseakttagelser i det följande på detta dokument.

¹⁹⁵ Ehrenström till Aminoff 6.10.1831 gissar, att H. hade ”några hemliga befattningar” i Finland. Riilahti 10. FRA. — Sahlberg berättar, att människor kände någon slags rädsla för H. och att han fick anmärkningar och klagomål från många håll. Även Sahlberg fann H. mystisk. Till Mannerheim 19.12.1826. Mann. saml. XV.

Zakrevski hade förföljt honom, så hade det berättats för Hummel. Zakrevski kritiserades också för att tillbringa alltför mycket tid vid hovet i Petersburg. Det fanns dock ett område, inom vilket man prisade generalguvernörens verksamhet. Alla var av den åsikten, att han förtjänade tack för den goda ordning och disciplin, som rådde bland de ryska soldaterna i landet. Om Zakrevski inte blandade sig i civilärenden utan förblev general, så skulle allt vara bra i landet.

Förutom om Walleen uttalade sig Hummel även om några andra ledande tjänstemän i Finland. Senatens medlemmar ansåg sig stå högst upp och ovanför dem fanns ingen. De var patriotiska och trångsynta. Av senatorerna nämnde Hummel endast en vid namn, nämligen postdirektör Ladau, som var allmänt ringaktad och som förbrukat allt förtroende genom det opåkallade och hänsynslösa sätt, på vilket han bröt mot brevsekretessen. En annan man, som åstadkom skada i Helsingfors, var statsrådet Ehrenström, som var en levande tidning och inte hade annat att göra än sprida nyheter. Ehrenström tycktes inte heller vara någon vän av Zakrevski.

Av de finska landshövdingarna hade man Viborgs förre landshövding Klinkowström i gott minne tack vare den driftighet med vilken han hade förbättrat vägarna i länet. Nuvarande landshövding Ramsay var effektiv och tyckte om ordning. Viborgs län var i stort sett det bäst organiserade av de finska länen.

I Heinola län var skjutshållningen dålig och länet styrdes även i övrigt sämre. Landshövding Langensköld, som Hummel inte kände, var inte populär. I Tavastlands län var ordningen bättre. Detsamma gällde Åbo län, vars landshövding Wallenius var allmänt omtyckt.

Ärkebiskop Tengström var mycket aktningvärd och i likhet med akademiens professorer var han kejsaren mycket hän- given. Alexander mindes man i dessa kret-

sar med stor saknad. Prästerskapet var enligt Hummel "de sämsta av landets folk", ty han ansåg dem bära skulden för att finnarna söp och svor så förskräckligt. Hummel säger att ärkebiskopen var av samma mening som han.

Hummel undersökte vidare vilket anseende Finlands företrädare i Petersburg hade i hemlandet. Greve Rehbinder åtnjöt stor aktning och stort förtroende; han ansågs vara välbalanserad och à jour med läget. Lars Gabriel von Haartman ansågs mer begåvad än Rehbinder, men man misstänkte, att hans vinningslystnad var starkare än känslan för fosterlandet. Haartman kritiserades mycket och hade uppenbarligen en hel del fiender.

I övrigt var det behagligt att resa, ty äganderätten respekterades överallt, seder- na var goda och längs vägarna fanns just inga tiggare alls. Under hela sin fem veckor långa resa såg Hummel endast ett tiotal tiggare.

Omedelbart efter hemkomsten skyndade Hummel att skriva ned vad han sett och hört. Rapporten daterade han den 10.12. 1826 (g. st.?) och överlämnade den direkt till general von Benckendorff. Hummel söker framhålla sina egna förtjänster, framför allt genom att understryka, hur han med hjälp av sina förbindelser kunnat erhålla många nyttiga informationer. Han meddelar, att han skrivit rapporten utan koncept och för säkerhets skull nämner han att han inte ens har en kopia. Han har sålunda överlämnat allt till von Benckendorff. I slutet av rapporten lovar Hummel ädelmodigt — som om någon skulle ha frågat efter hans tillstånd — att von Benckendorff får använda den efter eget gottfinnande, och önskar, att han inte skall dra in honom alltför mycket i detta sammanhang. Annars skulle han inte kunna vara till nytta senare.

III

Ger Hummels utlåtande en tillförlitlig bild av förhållandena i Finland? Innan vi

närmare granskar den saken, är det på sin plats att taga fram den rapport, som generalguvernör Zakrevski skrev, sedan han läst Hummels skildring.¹⁹⁶ Troligen erhöll Zakrevski omedelbart Hummels rapport, eftersom den berörde hans förvaltningsområde. Såväl om generalen själv som om förhållandena i Finland hade Hummel framfört sådant, som inte behagade Zakrevski. För sin tjänstemannäras skull ingav Zakrevski ett tillrättaliggande.

Zakrevski konstaterade till att börja med, att Hummel inte hade tillräckliga kunskaper om Finland, att alla hans informationer härstammade från samtal och inte motsvarade den allmänna opinionen. Enligt Hummel var Viborgs län det som styrdes bäst. Ändå jäste där ständigt. Det hade ännu inte hunnit bli förfinskat, eftersom det så nyligen hade slutits till det övriga Finland. Det förryskades i ganska hög grad under det föregående århundradet, därav dess särprägel. Landshövding Klinkowström införde den svenska skjuts- och våghållningen; det var vad han åstadkom. Fullständigt grundlöst var påståendet, att prästerskapet skulle ha ansvaret för det ymnigt förekommande svärandet; prästeståndet i landet aktades mycket högt. Zakrevski hade även glädjen att påpeka motsägelser i Hummels rapport. Hummel talade om finnarnas goda belevnhet, men anklagar dem omedelbart därefter för superi!

Då det gällde Hummels omnämmande av personer, instämmer Zakrevski beträffande landshövding Langensköld. Landshövding Wallenius höll god ordning, precis som Hummel meddelat. Men folket i västra Finland var mer bildat än annorstädes i landet, eftersom Åbo varit huvudstad och därför var det lättare att hålla ordning där. Prokurator Walleen var generalguvernörens närmaste man och de borde därför hysa förtroende för varandra. Men Walleen undanhöll honom, Zakrevski, informationer, var äregirig och strids-

lysten samt upprätthöll den svenska andan. Dessutom sålde han själv förbjudna böcker, fastän han redan å tjänstens vägnar borde ha förhindrat sådant. Postdirektör Ladau var inte omtyckt i landet, men han var en nitisk tjänsteman. Han måste övervaka tidningarna och opinionen och blev av detta skäl syndabock. Ehrenström var visserligen en intrigmakare, men han åtnjöt den avlidne kejsarens gunst och pension, vilket måste beaktas. Om Rehbinde, som var känd i Petersburg, hade Zakrevski inte mycket att säga. Hans gunst grundade sig på hans nära förbindelse med kejsaren och på att han tidigare hade kunnat framföra ärenden till kejsaren över t. o. m. generalguvernörens huvud. Haartman i sin tur tyckte åtminstone själv, att han var särdeles begåvad, och hans svärfader greve C. E. Mannerheim försökte få var och en att tro så. Mannerheim själv ledde för övrigt en egen grupp, som var antirysk och till vilken Walleen och Rehbinde hörde.

Zakrevskis utlåtande är i många avseenden intressant. Man har ansett honom vara utpräglat fientlig mot Finland, men i denna rapport visar han en långt gående förståelse för landet.

För att nu återvända till Hummels rapport måste vi konstatera, att på alla punkter, där Hummel framfört klander, säger Zakrevski, att han har fel. De personer, som kritiserats av Hummel, har Zakrevski en motsatt åsikt om. Utan tvekan gav Hummels rapport plats för kritik. Han hade visserligen haft mycket att göra med finnar och finska angelägenheter, men hade aldrig tidigare besökt landet. På en del punkter i hans rapport kan man också upptäcka inflytande från den i Petersburg allmänt härskande uppfattningen om Finland. Så var t. ex. finnarnas ärlighet och äganderättens okränkbarhet allmänt kända dygder, vilka man talade om och

¹⁹⁶ Zakrevskis yttrande finns tillsammans med H:s rapport på sovjetisk mikrofilm 167. Publ. av Korhonen 1961 s. 219—23.

förundrades över.¹⁹⁷ Redan i "Adélaïde" hade Hummel talat om finnarnas goda seder; detta upprepas i rapporten. Vidare tycks Hummels framställning av de skilda personerna vara färgad av hans personliga relationer till dem. Av Walleen, Ramsay och Rehbinders, som alla var gamla vänner till honom, ger han inte någon ofördelaktig bild. Han vågar bara lite tveksamt beskylla Walleen för egensinne. Von Haartman däremot, som han aldrig hade tyckt om, även om han medgav dennes begåvning,¹⁹⁸ ansåg han vara en streber, som blott tänkte på sin egen karriär. Ladau och Ehrenström, vilka han inte kände tidigare, kritiserar han utan omsvep. Zakrevski å sin sida ger en alltför ofördelaktig bild av Walleen. Vad personskildringarna beträffar kräver båda rapporterna således en granskning.

På fel spår är Hummel också, då han klandrar prästerskapet. Naturligtvis fanns det bland dem brödpräster, men majoriteten verkade samvetsgrant för sina församlingsbors bästa. Pålitligast är rapporten på de punkter, där Hummel framför finnarnas åsikter om Zakrevski och landets ledande män, men även dessa åsikter torde vara generaliseringar. Tillsammans med Zakrevskis svarsbrev ger rapporten dock en intressant genomskärning av vissa förhållanden i Finland i mitten av 1820-talet.

IV

På två årtionden hade Hummel inte offrat någon tid på entomologien, då han någon gång i slutet på 1810-talet åter började intressera sig för den.¹⁹⁹ År 1821 publicerade han sitt första band av "Essais Entomologiques" och hade blivit medlem av Moskvas naturvetenskapliga sällskap.²⁰⁰ Det är möjligt, att Hummel hade blivit inspirerad av det finskfödda kollegierådet Johann von Henning, som han hösten 1822 nämner som den ende entomologen i Petersburg förutom honom själv, så vitt han visste.²⁰¹

Hummel förblev sedan — med undantag av en mycket kort period — sina insekter trogen till livets slut. Sina samlingar kompletterade han dels genom att själv samla insekter — varvid hans närsynthet dock var till förfång²⁰² — dels genom att byta med andra entomologer. I Petersburg blev den unge Carl Gustaf Mannerheim hans närmaste entomologvän. Denne kom sedermera att utvecklas till en av sin tids mest bemärkta vetenskapsmän på området. Redan innan Hummel blev bekant med Mannerheim, hade han hunnit skaffa sig brevkontakter med flera framträdande representanter på området, bl. a. med den franske generalen och greven Dejean, tidens mest berömde entomolog, och Hummel hjälpte sin unge vän att bygga upp byteskontakter. Även i övrigt entusiastmerade Hummel Mannerheim och det är uppenbart, att den sistnämnde har Hummel att tacka för att han kom igång med sin publiceringsverksamhet.²⁰³ Även kollegierådet Henning, som ägde en omfattande samling ryska och brasilianska insekter, hörde till Hummels närmaste vänner.²⁰⁴ Övriga entomologer i Petersburg

¹⁹⁷ V. Kiparsky: Suomi Venäjän kirjallisuudessa, Hels. 1945, s. 67.

¹⁹⁸ H. t. Walleen i början av år 1815. Stj.—W. saml. 6. — H. t. Stedingk 4.10.1811. Sted. ark. 129.

¹⁹⁹ Om H:s entomologiska intresse, se närmare P. Tommila: Arvid-David Hummel. — Entomologiste oublié. Suomen Hyönteistieteellinen Aikakauskirja 1963.

²⁰⁰ Essais Entomologiques I, titelbladet.

²⁰¹ Essais Entomologiques II s. 29.

²⁰² Mannerheim t. Fischer von Waldheim 18.5.1823 (g. st.). Kopia. Mann. saml. VI.

²⁰³ Om Mannerheim: Mannerheim t. Blomqvist 4.2.1823, 16.4.1823 och 1.10.1825. Blomqvists saml. Svenska Litteratursällskapets arkiv (SLS) 135. — Mannerheim t. Dejean 1.1.1823. Kopia. Mann. saml. IV. — Dens. t. H. A. Zwick 23.3.1823. Kopia. Mann. saml. XIX. — U. Saalas: C. G. Mannerheim. (Suomen Hyönteistieteellinen Aikakauskirja 1954) s. 56 f.

²⁰⁴ Om Henning: Mannerheim t. Blomqvist 21.7.1821. Blomqvists saml. SLS 135. — Dens. t. Schönherr 17.10.1821. Kopia. Mann. saml. XVII. — Dens. t. Dejean 1.1. och 10.7.1832. Kopior. Mann. saml. IV. — Dens.

var Franz Faldermann, överträdgårdsmästare vid den kejserliga botaniska trädgården, samt det zoologiska museets konserverator, den franskfödde Edouard Ménétriés.²⁰⁵ Tillsammans med dessa fyra entomologer bildade Hummel en intressekrets, som verkligen gjorde Petersburg till en betydelsefull "insektsstad" i Europa. Det bör observeras, att med undantag av Ménétriés företrädde de icke-naturvetenskapliga yrkesområden. Men så förhöll det sig även ofta i andra länder.

Såsom tidigare nämnts stod Hummel i kontakt med entomologer i andra länder. I Petersburg var han verksam som någon slags förbindelseman och ombesörjde å kollegernas vägnar insektsbyten med utländska entomologer. På grundval av Hummels brev och Mannerheims brevsamling kan vi någorlunda noggrant kartlägga den föregående kontakter med entomologer och konstatera, att de sträcker sig över hela Europa.

Den omfattande brevväxlingen vidgade naturligtvis Hummels kunskaper. Han köpte entomologiska verk och bytte även till sig sådana mot historisk och politisk litteratur, så att han med årens lopp hade samlat ett betydande entomologiskt bibliotek. Diskussionerna med vännerna i Petersburg gav nya synpunkter, likaså deltagandet i Petersburg naturvetenskapliga sällskaps verksamhet. Sällskapet var verksamt under åren 1824—26 och Hummel hörde till dess grundare.²⁰⁶

Resan till Finland 1826 var även entomologiskt mycket intressant för honom. Genom Mannerheims förmedling hade han redan år 1823 börjat brevväxla med professor C. R. Sahlberg och även i övrigt haft att göra med entomologintresserade i Finland. För resan utrustade sig Hummel med två lådor insekter som bytesvara. I slutet av november träffade han Sahlberg i Åbo och dennes stora samlingar väckte hans beundran. Vidare träffade han många av dennes elever. Hummel fick frikostig hjälp att komplettera sina samlingar och

skänkte själv några sällsynta insekter till Åbo akademi. Hummel var nöjd även med denna sida av sin resa.²⁰⁷

Familjens ankomst till Petersburg vid denna tid krävde stora utgifter av Hummel. Hans enda möjlighet att skaffa medel var att avstå från sina samlingar. De omfattade vid det laget 5 000 individer och man kan förstå, att det var ytterst svårt för Hummel att avstå från dem. Han skulle helst ha sålt samlingen till någon privatperson, men då han inte kunde finna någon villig köpare — Hummel begärde 5 000 rubel — blev han tvungen att sälja den till Kejserliga Vetenskapsakademien. Samtidigt gjorde Hummel sig av med en del av sitt entomologiska bibliotek och tänkte över huvud taget avstå från hela sitt intresse.²⁰⁸

För övriga samlare var Hummels beslut att uppge sitt entomologiska intresse en tråkig nyhet; "une perte pour la science" som fransmannen Chardiny konstaterade.²⁰⁹ Men man behövde inte förargas över saken länge. Hummel hade samlat insekter i så många år, att han inte förmodade avhålla sig från sitt intresse någon längre tid. I slutet av år 1827 började han

t. Dalman 27.12.1822. Mann. saml. III. — Saalas 1956 s. 239—45.

²⁰⁵ Om annat inte nämns i det följande, grundar sig uppgifterna om H:s entomologiska verksamhet på hans egna brev t. Mannerheim och på Mannerheims brevsamling i allmänhet.

²⁰⁶ H. t. Mannerheim 18.5. och 6.6.1824, 19.5. och 3.6.1825 (g. st.). Mann. saml. VIII.

²⁰⁷ Essais Entomologiques VI, förordet. — H. t. Mannerheim 21.11.1826. Mann. saml. IX. — Sahlberg t. Mannerheim 15.11.1826 och 7.2.1827. Mann. saml. XV.

²⁰⁸ H. t. Mannerheim 8.4. och 14.5.1827 (g. st.). Mann. saml. IX. Hfors UB. — H. t. Falén 5.2.1828. Vet. Akad. handskriftssamling. — Mannerheim t. Chardiny 3.10.1827 och 15.5.1828. Kopia. Mann. saml. III. — Mannerheim t. Dejean 15.1828. Kopia. Mann. saml. IV. — Essais Entomologiques VII s. 3.

²⁰⁹ Mannerheim t. Dejean 30.6.1827. Kopia. Mann. saml. IV. — Chardiny t. Mannerheim 3.10.1827. Mann. saml. III.

samla igen.²¹⁰ Tiden förunnade honom dock inte att åter få ihop en stor samling. Det slaganfall, som träffade honom ett och ett halvt år senare, gjorde slut på hans aktiva samlarverksamhet. I hans samling fanns i början av 1830-talet ca 2 000 individer.²¹¹

V

Hummels mångsidiga förtrogenhet med facklitteraturen framgår av de entomologiska artiklar och redogörelser, vilka han publicerade. Allt som allt publicerade Hummel under 1820-talets lopp sju delar av "Essais Entomologiques" samt en artikel i Moskvas naturvetenskapliga sällskaps publikationsserie. Essäernas första band utkom 1821, det sista 1829.

Hummels essäer innehöll såväl artiklar som insektskataloger. Till det första bandet skrev Hummel en lång skildring av kackerlackan (*Blatta Germanica*), dess livsvanor, förökning och föda. Det tredje bandet (1823) innehöll en liknande artikel om malfjärilen. Det tredje bandets värde förhöjdes av den unge Mannerheims artikel "Monographia Pelophilarum", som var författarens första entomologiska publikation. Även till det fjärde och det sjätte bandet fick Hummel artiklar av Mannerheim. Till det fjärde bandet fick han även en artikel av Väst-Sibiriens överläkare doktor Friedrich Gebler och till det sjätte bandet av löjtnant B. Jaeger. Hummel hade uppenbarligen för avsikt att utveckla essäerna till någon slags entomologisk tidskrift, vilken skulle presentera den ryska forskningen på området.

Hummel publicerade vidare iakttagelser av skalbaggar, nya arter och nya fynd av individer inom Petersburg. Hummels avsikt var att så småningom sammanställa ett omfattande verk om Petersburgstraktens insekter. Observationerna i essäerna var endast det grundläggande arbetet.²¹²

Vi minns, att Hummel ungefär tio år tidigare hade genomgått en religiös väckelse, som emellertid inte hade haft något

djupare inflytande på honom då. Hösten 1823 träffade han den svenske pastorn Rhamm, som hade varit i Sibirien som missionär på uppdrag av ett engelskt missionärssällskap. Rhamm var tydligen en predikant med eldsjäl. Genom hans inflytande började Hummel läsa Bibeln och genomgick en ny väckelse, denna gång med djupare verkan. Han började även gå på möten och andra evenemang hos "Jesu Kristi bröder", dvs. kalvinisterna, och i hans brev börjar dyka upp uttryck för hans nya övertygelse.²¹³ Nu berättade man inte enligt hans mening längre obegräpliga sagor i kyrkorna, något som han såsom arg ung man förkunnade 1799.

För det fjärde bandet skrev Hummel nu en uppsats, där han ville bevisa — enligt Mannerheims ord — "Entomologiens samband med Bibeln." Redan i slutet av artikeln om kackerlackan hade Hummel antytt tankar i den riktningen, då han började dryfta kackerlackans betydelse i naturen.²¹⁴ Hummels livsåskådningsartikel väckte censurmyndigheternas misstankar och han kunde inte publicera den förrän i femte bandet, som fick tryckningstillstånd i slutet av år 1825. Bandet hade varit under redigering sedan föregående sommar.²¹⁵ Hummel var fullt på det klara med att hans artikel "Quelques réflexions sur l'étude de l'histoire naturelle" inte skulle väcka förtjusning hos alla vetenskapsmän. Men han kände ett

²¹⁰ H. t. Mannerheim 14.1.1828 (g. st.). Mann. saml. IX. — H. t. Fallén 5.2.1828. KVA. — Mannerheim till Chardiny 15.5.1828. Kopia. Mann. saml. III. — Mannerheim till Dejean 15.5.1828. Kopia. Mann. saml. IV. — Schönherr till Mannerheim 23.4.1828. Mann. saml. XVII.

²¹¹ H. t. Sahlberg 10.5.1832. Sahlbergs saml. III. Hfors UB.

²¹² Essais Entomologiques II s. 1—3 och III s. 15.

²¹³ Mannerheim t. Blomqvist 31.1.1824 (SLS 135). — H. t. Mannerheim 7.2., 3.4., 10.4., 18.5.1824, 13.1.1825 och 24.8.1826 (alla g. st.). Mann. saml. VIII—IX.

²¹⁴ Essais Entomologiques I s. 15.

²¹⁵ H. t. Mannerheim 7.9.1825. Mann. saml. VIII.

inre tvång, han måste freda sitt eget sinne genom att offentliggöra sin övertygelse.²¹⁶ Han hoppas, att hans tro skulle påverka entomologkollegerna, men om så inte skedde, trodde han, att deras vänskap skulle bestå trots skillnader i åskådning.²¹⁷

Hummels artikel är ett försvarstal för den naturvetenskapliga riktning, som grundar sig på Bibeln, och den riktar sig mot den materialistiska åskådningen. Hummel var inte alls den ende försvararen av Bibeln. Lyckligtvis — enligt Hummel — hade det funnits och fanns fortfarande forskare, som grundade sin vetenskap på Bibeln och tron på Gud. Den störste av dessa var Linné. Till de naturvetenskapsmän på 1800-talet, vilka tänkte i samma banor, hörde Thomas Chalmers, Heinrich Steffens, Thomas Scott, Jakob Nöggerath, baron Cuvier, John Fleming, G. C. Horst, J. J. Virey, François och P. Huber, Kirby och Spence, vilka alla under de två sistlidna årtiondena hade publicerat verk, som behandlade den naturvetenskapliga världsåskådningen och vilka Hummel nu citerar och åberopar som auktoriteter. Hummels artikel är varken särskilt djup-sinnig eller övertygande. Han har fogat samman lån ur olika verk. Först på artikelnslutsidor går han närmare in på sin egen åskådning.

Om Hummel verkligen hade avsett, att artikeln skulle vara ett väckelserop, finns det skäl att misstänka, att dess stämning var för svag. Men å andra sidan var darwinismens tid ännu inte kommen, det Hummel presenterade var fakta för de flesta människor. I detta hänseende är hans framställning på sätt och vis en kamp mot väderkvarnar. Just denna sida av artikeln är dock den intressantaste: Hummel opponerar mot darwinismen redan innan den uppstått.

I allmänhet lovordade entomologerna Hummels essäer och så vitt man kan döma av hans korrespondens med Mannerheim, efterfrågades de ständigt.²¹⁸ Även Petersburgs tidningar uppmärksammade dem.²¹⁹

Essäernas värde återspeglas bäst av det faktum, att Hummel åtnjöt en betydande högaktning bland entomologer i Ryssland och i det övriga Europa. På förslag av Dejean blev han 1825 medlem av La Société d'Historie Naturelle i Paris, och samma år valdes han till medlem i Kur-lands vetenskaps- och konstssällskap samt i det tyska Halles sällskap för naturvetenskapsmän.²²⁰ Petersburgs Kejserliga Vetenskapsakademi valde honom 1828 till korresponderande medlem, och från och med år 1832 var han även medlem av Societas pro Fauna et Flora Fennica.²²¹ Sedan gammalt hörde han till Moskvas naturvetenskapliga sällskap och hade deltagit i bildandet av ett motsvarande sällskap i Petersburg. "Allgemeine Litteratur Zeitung" i Halle räknade honom år 1824 till tidens mest betydande insektsforskare.²²² Kanske hans litterära produktion inte förtjänar någon större uppmärksamhet inom litteraturhistorien, men utan tvekan funnes det skäl att minnas honom bättre än man gjort inom naturvetenskapens historia.

I Ekenäs

Sommaren 1831 beslöt sig Hummel för att gå i pension. Han ville inte stanna i Petersburg, utan dra sig tillbaka till någon stillsam ort, där det var billigt att leva.

²¹⁶ H. t. Sahlberg 10.12.1824 och 16.11.1825. Sahlbergs saml. II och III. Hfors UB.

²¹⁷ Essais Entomologiques V s. 24—28. — U. Saalas: Carl Reinhold Sahlberg. (Historiallisa tutkimuksia 47, Hels. 1956) s. 186.

²¹⁸ T. ex. Fischer von Waldheim t. Mannerheim 23.11.1823 och Schönherr t. dens. 10.2.1827. Mann. saml. VI och XVII.

²¹⁹ Mannerheim t. Dalman 16.12.1822. Kopia. Mann. saml. III.

²²⁰ Dejean t. Mannerheim 19.12.1824. Mann. saml. IV. — Essais Entomologiques V, titelbladet.

²²¹ Katalog över Kejs. Vetenskapsakademiens medlemmar 1835. Bland Mannerheims brev t. Blomqvist från s. å. SLS 135. — Elfving: Societas pro Fauna et Flora Fennica 1821—1921(1921), s. 234.

²²² H. t. Mannerheim 31.8.1824 (g. st.). Mann. saml. VIII.

Han valde att bosätta sig i Ekenäs i Finland. Det låg inte långt från Åbo och Helsingfors. Vidare var det såvitt Hummel visste en entomologiskt utforskad trakt.²²³

Hummel slutade troligen sin tjänst vid censuren i början av september. Strax därefter sände han sitt bibliotek och sin insektssamling i förväg till Finland. Själv avreste han med familjen vid årets slut, lämnade kvar familjen i Helsingfors till en början och anlände ensam till Ekenäs någon av de första dagarna år 1832.²²⁴

Hummel levde sedan i Ekenäs till sin död. Hans familj vistades där endast i korta perioder, varför Hummel mestadels bodde ensam tillsammans med en tjänsteflicka.²²⁵ Dottern Anna Sofia flyttade till Stockholm redan 1832, men återvände 1834 till Ekenäs, för att ett år senare gifta sig med en kapten vid Petrovska regementet, flytta till Helsingfors och därifrån vidare till Petersburg.²²⁶ Fru Hummel åter bodde med sin fosterdotter i Åbo fr. o. m. år 1833. Först efter mannens död flyttade hon 1839 till Ekenäs och därifrån sedan till Petersburg, där hon avled 1866.²²⁷

Det första intrycket av Ekenäs var gott, men redan våren 1832 fann Hummel staden alltför stillsam: Ekenäs var "en fattig liten stad, där jag inte har något annat att göra än att leva för mina insekter och mina minnen". Han besvärades ständigt av sjukdomen och hans högra hand förlorade delvis rörelseförmågan. I Ekenäs talade ingen heller franska, som blivit hans modersmål och ingen där visste något om händelserna i den övriga världen.²²⁸

Våren 1834 fick Hummel ett nytt slag-anfall, men lyckades återhämta sig så pass, att han våren 1836 kunde sitta uppe halva dagen och läsa. Skriva kunde han inte alls längre. Han kände stor glädje vid budskapet, att han hade valts till medlem av Societas pro Fauna et Flora Fennica, ett inval som visserligen avgjorts redan 1832, men som av en eller annan anledning inte hade meddelats Hummel.

Ensam och bortglömd avled Arvid-David Hummel i Ekenäs den 20 oktober 1836, 58 år gammal.²²⁹ Han begravdes den 24 oktober på Ekenäs kyrkogård. Gravplatsen är sedan lång tid tillbaka bortglömd även den.

²²³ Om flyttningsplanerna H. t. Mannerheim 1.8.1831. Mann. saml. IX.

²²⁴ H. t. Mannerheim 12.1.1832. Mann. saml. IX. — von Frenckell, a. a., 1960 s. 146—47.

²²⁵ Ekenäs mantalslängd 1833 s. 112, 1834 s. 107 och 1835 s. 117. FRA.

²²⁶ von Frenckell, a. a., 1960 s. 147. — H. nämner för Mannerheim 8.7.1832, att han gjort upp med Walleen om återbetalningen av gamla skulder. Det krävde dock, att dottern reste till Petersburg för att tjäna pengar. Då dottern strax därefter flyttade till Sverige, var det uppenbarligen just av ovannämnda skäl.

²²⁷ von Frenckell, a. a., 1960 s. 147.

²²⁸ H. t. Sahlberg 10.5.1832. Sahlbergs saml. III. Hfors UB. H. t. Mannerheim 26.1. och 8.7.1832. Mann. saml. IX.

²²⁹ I Ekenäs stadsförsamlings förteckning över avlidna har H:s ålder felaktigt angivits till 70 år.

